

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. $\frac{\text{Vol.}}{\text{Ser.}}$ 31

Title: *Chintamani Tika*

31

:	Chintām ani Tilka	:	Title or
:	Phakkikē by	:	Author
:	Malhūrānēkh	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
31	:	:	Incomplete.
		:	Remarks

Pages 1-46 (of the second Mani)

कोपाध्यवृत्तिरुपयुक्तकलोपधानात्मककरणत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव संगतिः ॥ तदनुमानाव न विहि
यात्मकप्रत्यक्षप्रमाणमनःप्रवणयोरनुपजीवकत्वात् ॥ कलोपधानात्मकत्वविवक्षणादेव शेषातिज्ञा
नस्य भ्रमस्तदनुमितिस्वरूपयोग्यकरणत्वेऽप्यनुमाननिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य न संगतिरिति रित्यपि प्र
सुते ॥ मनसोऽनुमिति करणत्वनयेऽनुमिति करणत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावात् ॥ तादृशोप
जीवकत्वमेव संगतिश्चेदुपमानोपजीवकत्वस्यापि भ्रमसंगतत्वापातश्च व्यवहारार्थोपि शक्तिर्यदा तशाष्ट
धीकरणत्वावच्छेदेनोपमानोपजीवकत्वाभावादिति चेत्तत्र ॥ प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परं उपजीवकविशेषेपि
पक्षदुपजीवकं निरूपणं तत्र निरूप्यमिति नियमाभावादेव अनुमिति निरूपणं तत्र प्रत्यक्षप्रमिति
निरूपणविरुद्धसंगतः ॥ प्रत्यक्षानं तरमेवानुमाने निरूपितं मत्तनुमानानंतरं प्रत्यक्षप्रमिति
स्वतंत्रेण स्येति न्यायेनेष्टाया एव बाजव्यदिति दिक् ॥ ॥ अनुमानोपमानं प्रयोरैकवाक्यता प्राप्तयेभ
नुमानोपमानयोरपि संगतिमत्रेव दर्शयति ॥ बहुवादिति ॥ न चनेष्टरनिमुपमाननिरूपणावसर एवोचितमि
ति वाच्यं ॥ स्वतंत्रेण स्येति नियंतुमशक्यत्वात् ॥ न च तथाप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वात् कीर्तनात् कथमुपमान
संगतिरिति वाच्यं ॥ बहुवादिसंमतत्वादित्यस्य उपमाने बहुवादिसंमतानुमानोपजीवकत्वादित्यर्थः
भवति च गोसदृशो गवयः पदवाच्य इत्यतिदेशावाक्यार्थेऽनात्मकोपमाने गवादिपदशक्तिः ॥ कानुमा
नोपजीवकमिति भावः ॥ अत्रापि ज्ञानजन्यजितासाप्रयोज्यत्वं च न्ययार्थः ॥ अन्वयश्चास्य उपमानादित्य
त्र उपमानपदार्थे उपमाननिरूपणं ॥ इष्टितिकृतस्तु ॥ बहुवादिसंमतत्वात् कीर्तनेनावसरसंगतित्वमु
च्यते ॥ तथापि अनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयात्पवादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरुत्वा

राम
२

पति

जनकप्रतिष्ठादत्रैव प्रथमं मध्यमं सोऽजिज्ञासा न तपमाने तस्यावच्छेदिसंमतत्वेन निरसनीय बहुवादिविप्रतिप
त्तिकतया बहुतरुः खालु वै धिप्रतिपत्तिकत्वात् ॥ तदनुमाने प्रथमं प्रतिबंधको भूत शिष्यजिज्ञासात्यस्योत्तमि
रूपणे च तन्निवृत्तत्वेनावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति भावः ॥ तत्रोपमानज्ञानप्रयोज्यप्राथमिक
जिज्ञासाप्रयोज्यमत्र प्रथमं ॥ अन्वयश्चास्योपमानप्राग्निरूपणं ॥ एवं च बहुवादिसंमतत्वाज्ञानप्रयोज्यप्राथ
मिकजिज्ञासाप्रयोज्योपमानप्राग्निरूपणं विषयोऽनुमानमित्यन्वय इति धेयं ॥ मिश्रास्तु प्रत्यक्षोपजीवकत्वा
दिनिरूपणमत्र तत्रोपजीवकस्य चित्कल्पितः न तु वास्तविकः पाठः ॥ अनुमाने निरूप्यत इत्येव पाठो वास्त
विकः तावदेव शिष्यसाध्यसमभिप्राहारेण भ्रमस्य हेतुहेतुमत्तावस्य प्रतिबंधको भूत शिष्यजिज्ञासा नि
वृत्तकसिद्धत्वकथनेनावसरसंगतित्वं भावसंभवात् ॥ अन्वयश्चास्य उपमानोपजीवकत्वात् उपमा
नानंतरं शब्दे निरूप्यत इत्यस्य वक्तव्यत्वापात इत्याहुः ॥ अनुमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभिन्नत्वे ज्ञानविना
अनुमि करणत्वेनानुमानस्येतरभिन्नत्वज्ञानं न संभवति ॥ अनुमितिप्रत्यक्षयोरेव दृष्टान्तप्रत्यक्षादिप्र
मिति करणव्यभिचारतानापत्तेरतः प्रथमतोऽनुमिते रितरनेऽनुमानोपकलक्षणमाह ॥ तत्रेति ॥ अत्र
नार्थोतिशयकाशः केचित्तु ॥ अनुमिति करणं अनुमानलक्षणं करणं यत्तदज्ञानं चानुमितिज्ञानं विना न सं
भवति तस्य तदुचितमिति कत्वाह तः प्रथमतोऽनुमितिज्ञापयति ॥ तत्रेति ॥ अतो नार्थोतिशयकाशस्ता
हुः ॥ तत्र कर्तव्यं न ह्यल्लिख्यप्रकारकानुमाननिरूपणोत्सव्यं यो विशेषणता अन्वयश्चास्यानुमिति रित्यु
च्यते ॥ तथा च कर्तव्यं न ह्यल्लिख्यप्रकारकानुमाननिरूपणं विशेषणतापत्ताऽनुमिति रित्यु
ज्ञानमित्यन्वयः ॥ व्याप्तिविशिष्टेति ॥ व्याप्तिविशिष्टं तस्य ह्यधर्मज्ञानं चेति कर्मधारयः समासः

१५

६

राम
७

नुमितेराश्रयता संबंधेन करणपदार्थे नव्यासंभवात् ॥ अन्यथासकरणत्वं सकर्मत्वमित्यादावपि तदीयकरणत्वादिप्रत्य
यापत्तेः ॥ न चैवं घटकरणं दंडरत्यादौ संवदशक्तिनये घटवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितस्य घटकरणत्वस्या
व्रत्ययप्रसंगः ॥ करणपदाधिकरणतद्वृत्तिरूपमिदं त्वेपि कथं स्पष्टतया ॥ नुपस्थितिरिति वाच्यं ॥ करणदिपद
स्य स्वदेवैस्त्विनयेपि कार्यवत्त्वेन कार्यवदं शेषवत्पश्येत्कुरुपगमात् ॥ अन्यथा केवलकरणदिपदत्वात् तात्पर्यधीस
त्वेति नाकार्यवाचकपदाध्याहारं घटादिकरणप्रत्ययापत्तेः ॥ कार्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटितेकर
णत्वे गौरवादधिकरणत्वेनाधिकरणप्रवेशादधिकरणशेका यतिरित्यस्या प्रकारानुयायकार्यवत्त्वेनैव का
र्यधिकरणकरणदिपदस्य शक्तिरावश्यकत्वाच्च ॥ अन्यथा यदानीं विवक्ष्यते कोऽपि स्थितेन न भुपुत्रमेनाधिकर
णस्य ततोऽनुपस्थितिप्रसंगाच्च ॥ न च कार्यवाचकघटादिपदस्यैव कार्यवत्त्वविवक्षाणां ॥ करणदिपदस्य च केवलव
त्त्वविवक्षेव शक्तिः ॥ कार्यवत्त्वनिरूपकता संबंधेन वृत्तित्वे न त्वयाच्च ॥ विविक्षा भवति वाच्यं ॥ तर्हि लाघवात् करण
दिपदस्य केवलधर्मिण्येव शक्त्यापत्तेरितरांशस्य कार्यवाचकघटादिपदेव ह्यण्येव लाभसंभवात् ॥ एतेन स्वदशक्ति
नये करणदिपदस्य नामत्वेपि तदर्थानां यथा भेदेन परस्परमन्वयोऽर्थः ॥ त्वत्तिवैचित्र्यात् करणदिपदस्य मभि
व्याहृतवृत्त्यादीतरविभक्तिः शून्यतरेदिपदायै स्यादधिकरणपदार्थभेदेनान्वयोऽस्य त्वत्तिवैचित्र्यादिति कस्यचि
त्प्रलपितमप्यपास्ते ॥ स्वदशक्तिनयेपि कार्यवदं शेषवत्पश्येत्कुरुपगमात् ॥ तदादिपद
स्य कार्यसंबंधेपि परतया तादात्म्यसंबंधेनैवान्वयवो धसंभवात् ॥ न च स्वदशक्तिनयेपि कार्यवदं शेषवत्पश्येत्
कत्वे कार्यभेदेन शक्तिभेदस्यावशिष्टतया विशिष्टशक्तिमये स्वरूपदशक्तिपक्षे किं लाघवमिति वाच्यं ॥ वैशिष्ट्या
शेषवत्त्वनादेव तत्र लाघवसंभवात् ॥ एतेन स्वदशक्तिपक्षेपि प्रकृतं अनुमितिसंबंधि मनुमितिकरणं अनुमि
तं

१५

तिसदनुमितिकरणमिदमित्यन्यबोधानुपनरुक्तिः ॥ केचित्तु ॥ तत्तर्ह्येन स्वरूपतोऽनुमितित्वजतिविशेषविशिष्टपरां किं
तु व्याप्तिप्रकारकयस्य धर्मता ज्ञानजन्यज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मस्वरूपेण तादृशधर्मसमवायिपर ॥ तद्याचतादृश
धर्मसमवायिकरणमनुमानमित्यर्थः ॥ अतो न पुनरुक्तिः शेषाणि ॥ न चैवं तादृशधर्मसमवायिकरणत्वेन रतरभेद
साधने व्यर्थे विशेषणत्वं घटकस्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यैव हेतुत्वसंभवात् ॥ न च व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वेन प्रविष्टमि
ति न व्यर्थमिति वाच्यं ॥ तथापि तादृशत्वेन व्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वसंभवात् ॥ न च व्याप्तेरनुमानेन पुनरुक्तिरव्याप्तिज्ञान
स्य हेतुत्वेऽनुमितिकरणमात्रस्य पक्षत्वात् भागवतिभिः ॥ अतस्तदृशधर्मसमवायिकरणत्वं सर्वस्य धारणे हेतुरिति
वाच्यं ॥ अधिकृत्य भागवति विचारकत्वेपि व्याप्तिप्रकृतानुपपुक्ततया वैयर्थ्यादिति चेन्न ॥ भिन्नधर्मिकतया धर्मप्रा
प्तभाववद्वैयर्थ्यात् ॥ करणत्वेनैव व्याप्तिज्ञानत्वात् न चैवं घटवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितस्य घटकरणत्वस्या
अनुमाने चेत्तर्ह्येति ॥ विगपरामर्शहेतुनिष्ठव्याप्तिज्ञाने ॥ परामर्शस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वात् ॥ अन्येतु न चैताव
ता अनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षणमुक्तं भवति ॥ तत्त्वस्येति ॥ ज्ञातमानां लक्षणस्यानुमितिकरणत्वेनानुमाने
तराप्रसिद्धा रतरभेदानुमाकत्वाभावात् ॥ रतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणपदार्थत्वात् ॥ इत्यत आह ॥ तच्चैतीति
प्राहुः ॥ तद्वत्प्रति ॥ परां शेषमाणां लक्षणानुमितिकरणत्वेऽप्यतीतानां गतलिंगादनुमितिनस्यात्तरतिभावः ॥ तद्व
णादिकेनिरूपितमिदं नानाप्रतिपक्षैर्निरूपितं ॥ यितुं प्रथमत आह ॥ वीकमतमाशंकते ॥ अथेति ॥ न प्रामाणं ॥ न प्रमिति
युक्ता ॥ ननु यदि चानुमानमनुमितिकरणं न प्रमाणमित्यर्थस्तदा सिद्धसाधने ॥ व्याप्तिज्ञानस्यैव नैव्यापिके ॥ प्रमाणत्वाभ्यु
पगमादिति चेन्न ॥ अनुमानमित्यस्य व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः ॥ न च तथाप्याश्रयासिद्धिस्तन्मते सर्वत्र व्यभिचार

संशयसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयानुयादादिति वाच्यं ॥ तन्मते संशयात्मकस्य तस्य प्रसिद्धिः ॥ न चो शतः ॥ सिद्धसाधने पक्ष
सावधेदकावधेदेन साधयसिद्धे रूढे श्रुत्यात् ॥ न च निर्विकल्पकज्ञानात्प्रत्यक्षात् ॥ त्वकप्रमितिं प्रतिकरणात् ॥ त्वात्
बाधरतिवाच्यं ॥ निर्विकल्पकप्रतिकरणात् ॥ त्वभावात् ॥ विशिष्टज्ञानस्य तु तन्मते ॥ सदिक् यकत्वे नाप्रमितिर्वात्
अत्र च प्रमाजनकत्वावधेदककूपप्रत्यक्षात् ॥ इति हेतुः ॥ प्रत्यक्षं ॥ तन्मते ॥ इत्येवं ॥ अस्मान्मते व्याप्तिनिश्च
यत्वादि कर्मणि ॥ अत्र ये हेतुस्तत्पासिद्धः ॥ तादृशस्य व्याप्तिनिश्चयत्वे व सर्वत्र सत्यादिस्य तत्त्वाद् ॥ यो यो
पाधीनामिति ॥ साध्यव्यापकतया गृहीता नो मिधनादित्वात् ॥ यो यो धर्मा एवमित्यर्थः ॥ यो यो उपलब्धयो ग्यता सदि
तया ॥ उपलब्ध्या अभ्यावनिश्चयेति ॥ प्रत्यक्षं नो व्यभिचारिता संबंधेन ॥ धनत्वदि रूपेणाभावात् ॥ धर्मसिद्धेहेतोर्निश्चये
विस्तृत्यर्थः ॥ तेनोपाधित्वस्यातीतिरित्येन तद्वद्विभावाद्यस्य लोके कप्रत्यक्षा गम्यत्वेति न क्षतिः ॥ न च व्यभिचारित्वस्या
प्रकारत्वेण लोपि यद्वदित तया तत्त्वं वेधेन धनत्वाद्यवधिभावाद्येकत्वं लोपिकप्रत्यक्षं गम्यति वाच्यं ॥ साध्याभाव
वधत्वे चित्तयो व्यतिरिक्तत्वाच्च रूपव्यभिचारिताविशेषसंबंधेन तदभावस्य प्रत्यक्षसंभवादिति भावः ॥ अयोपे
पाधि शंकयेति ॥ साध्यव्यापकतया गृहीतस्य मनोवाद्यादि तत्त्वात् ॥ यो यो धर्मस्य व्यभिचारिता संबंधेन धर्मस्य हेतो
शंकयेत्यर्थः ॥ यदा साध्यव्यापकत्वरूपा यो यो धर्मप्रकारेण साध्यव्यापकी भूत धर्मस्य व्यभिचारित संबंधेन धर्म
हेतो शंकयेत्यर्थः ॥ व्यभिचारसंशयादिति ॥ सर्वत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंशयादित्यर्थः ॥ तथा च व्यभिचारसंश
ये च व्याप्तिनिश्चयस्यैवासांभवात् ॥ कथं तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमिति भावः ॥ ननु भयः साध्यसाधनसंस्कारज्ञान
स्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतया तदव्याप्तिरिति न व्यभिचारसंशयासांभवेन व्याप्तिनिश्चयसांभवात् ॥ तस्या
॥ शतश इति ॥ शतशः संहारितत्वेन ज्ञातयो हेतोरप्यित्यर्थः ॥ उपलब्धेति ॥ अथापार्थिवत्वं लोके
रत्नत्वयोः हेतुत्वं ॥ तथा च भयः संहारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वमेवास्मिन्मिति भावः ॥

राम-
६

न चेवं वर्तते ॥ इत्यसन्निकर्षपर्वतविशेषकवन्निप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामपि धर्मदर्शनानंतरं पर्वतो वन्निमा
नित्यादिशब्दप्रयोगः ॥ ननु पते सकथं स्यात् ॥ तादृशशब्दप्रयोगप्रतिपर्वतविशेषकवन्निप्रकारकबुद्धेर्हेतुत्वात्
इत्यत आह लोके इति ॥ लोकानामित्यर्थः ॥ धर्मादिति ॥ वन्निर्दिश्य सन्निकर्षपर्वतविशेषकवन्निप्रकारकसंस्कारा
द्यभावदशायामित्यादि ॥ वन्निर्दिश्य वहारः पर्वतो वन्निमानित्यादिशब्दप्रयोगः ॥ केचित्तु ॥ वन्निर्दिश्य वहारः पर्व
विशेषकवन्निप्रकारकप्रवृत्तिरिति भावः ॥ तदसत् ॥ वन्निप्रकारिका पर्वते प्रवृत्तिरिति साध्यताया उद्देश्य
उपासनतया वा ॥ नाद्यो ॥ वन्निमत्तपर्वतस्य सिद्धत्वात् ॥ सत्यः ॥ उपासनगोचरलोकि कसा साकारस्यैव प्रव
त्तिप्रवृत्तिहेतुतया न्यायनयेत् ॥ नुमित्वात्मकता तदसंभवादिति मेतव्यं ॥ संभावनेति ॥ संभावना पर्वते वन्निमत्तस्य सगीश्व
होवन्नेः पर्वतस्य चोत्तरे ॥ न च लाघवात् व्यवहारं प्रति विशिष्टधिय एव हेतुत्वं न त्वसंसाग्रीहोरे गौरवात् इति वा
च्यं ॥ न हि वयं असंसर्गाग्रहदेव्यवहारहेतुत्वं धर्मः ॥ केतुतदुपलक्षितवन्निर्दिज्ञानादीनामेव कुर्वन्नुपलक्षेन ॥ धर्म
विशेषेण अनेनानुमितिकल्पनानपेक्षकुर्वन्नुपलक्षकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः ॥ ननु धर्मदर्शनानंतरं वन्नि
दि व्यवहारजनिकानसंभवा ॥ तज्जनकीभूतज्ञानस्य वन्निमत्तवन्निप्रकारकानुभवत्वेनानुभवादित्यत आह ॥ सं
वादेनेति ॥ संवादेन संवादि व्यवहारजनकत्वादि रूपासाधारणधर्मदर्शनेन होषेनेति ॥ प्रामाण्यं वा न्निमार्तवन्नि
प्रकारकानुभवत्वं ॥ अभिमानः ॥ पुनरगृहीतस्य सर्गकं ज्ञानं पदमेकमेव तस्य न्यदेतत् ॥ उपसंहरति ॥ इति ॥
अतो हेतौः प्रत्यक्षातिरिक्तं ॥ न प्रमा एमित्यर्थः ॥ अनुमाना प्रामाण्ये शब्दोपमानयो रप्यप्रामाण्ये तेन घटप
दघटेशब्दः ॥ असत्तिवृत्ततेरुद्देशे स्तत्र प्रयुज्यमानत्वादिना प्रकारेण शक्तिग्रह एव शब्दः ॥ प्रामाण्यस्यादिति श
ब्दान्प्रमाणं ॥ शब्दस्याप्रामाण्यत्वेति देशक्यास्पर्थे ज्ञाने एव उपमानं प्रमाणं स्यादिति उपमानमिति न प्रमाणमि

निभावः ॥ नच प्रत्यक्षातिरिक्तस्य प्रामाण्ये कथमनोविषयपर्यवसिद्धिरिति वाच्यं नैरतो विषयपक्षे ननु प्रामाण्यमिति
भावः ॥ ननु पक्षे मोपसंहारविरोधः ॥ येन रूपेण प्रतिज्ञा क्रियते तेनैव रूपेण निगमनमिति सकल कथकसं
प्रदाय सिद्धत्वात् ॥ अत्र चानुमानेन प्रमाणमित्यस्योपक्रमत्वात् न प्रत्यक्षप्रमाणमित्यस्योपसंहारत्वमिति
चेदत्र मिश्राः ॥ नाप्रत्यक्षप्रमाणं इत्युपक्रमः ॥ अनुमानेन प्रमाणं इत्यादि के हेतुमिति प्राहुः ॥ न व्यास्तनाप्रत्य
क्षप्रमाणमित्यपि प्रतिज्ञांतरं ननु अनुमानेन प्रमाणं मित्यस्योपसंहारः ॥ तथा च यतोऽनुमानेन प्रमाणमतः
प्रत्यक्षातिरिक्तं शेषमानमपि न प्रमाणमित्यर्थ इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु नाप्रत्यक्षप्रमाणमित्यपिनोपसंहारः
अनुमानेन प्रमाणमित्यपिनोपक्रमः उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिज्ञानिगमनयोस्तेरने गीकारात् किं सुखरूपक
यनमात्रं नित्यत्वम् ॥ अथा अनुमानस्या प्रामाण्यं केन प्रकारेण साध्यते के प्रमाणजनकतावच्छेदक रूपं न्यूनत्वो
क्तिं गकावुमानेन किं वा अनुमानेन प्रमाणमिति शब्देन तत्राद्ये आह ॥ अप्रामाण्येति ॥ अप्रामाण्यसाधर्म्येण ॥
अप्रामाण्यत्वसाधनेन प्रमाणजनकतानवच्छेदकस्य त्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्याप्रामाण्यत्वसाध
र्शनस्येति यावत् ॥ अत आह ॥ एतद्वक्तव्यमिति ॥ अनुमानेन प्रमाणमिति वाक्यस्येत्यर्थः ॥ अर्थवत्त्वात् ॥ प्रयोज
नवत्वात् ॥ ननु स्वप्रतीत्यर्थः ॥ तयोः परकीयसंशयविपर्ययोः अयमर्थः ॥ अनुमाने प्रमाणं न वेति संशयस्य
अनुमाने प्रमाणमेवेति विपर्ययस्य वा निराससाधनतात्त्विकानां दत्तप्रयोगे तत्र प्रवृत्तिः ॥ तच्च ज्ञाने कथं स्यात्
परकीयसंशयविपर्ययो रप्रत्यक्षत्वात् ॥ अनुमाने प्रामाण्यमेव शब्दसाधुपेयमिति ॥ प्रामाण्याप्रामाण्ययो
रिति ॥ प्रामाण्ये अप्रामाण्ये चेत्यर्थः ॥ व्याख्यातम् ॥ प्रत्यक्षातिरिक्तस्य प्रामाण्यव्याघातान् ॥ प्रामाण्ये हि आ
याते प्रत्यक्षातिरिक्तस्य शेषसाक्षादेव प्रामाण्येन ॥ अप्रामाण्ये च अप्रामाण्यमुपमानजनकत्वमिति ॥

रूपेण

राम.

५

तेन अनुमाने अप्रामाण्यस्य भ्रम एव जननीयः भ्रमत्वं च ज्ञानस्य विषयबाधाधीनमेवेत्यनुमानप्रामाण्यबाधावेति
भावः ॥ ननु भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं शङ्क्येनोच्यते येन भ्रमत्वस्य विषयबाधाधीनतया प्रत्यक्षातिरिक्तस्या
नुमानस्य प्रामाण्यागीकारावृत्तिः ॥ परंतु प्रमाकरणात् व्यतिरेकलक्षणमित्यस्य साक्षादाह ॥ अपि चेति ॥ प्रत्यक्षस्या
पि ॥ अथवा स्वस्यापि ॥ अप्रामाण्यापत्तेरिति ॥ अप्रामाण्यत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ प्रमात्वे प्रमाणभावादिति भावः ॥ कथं प्रमा
णं नास्ति तदाह प्रामाण्यस्येति ॥ प्रमात्वस्येत्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षस्य प्रमात्वे स्वेने वच्छेदो बगद्यतेति स्वयमेव प्रमात्वे प्र
माणं ॥ अतो न तत्रानुमानापेक्षेत्यत आह ॥ स्वतरतितत्संशय इति ॥ अप्रमात्वसंशय इत्यर्थः ॥ अयं घट इति ज्ञाना
नेतरत्वाय स एव संशयाने प्रमानवेति संशये जायते भवमते सनस्यात् ॥ स्वेने वच्छेदमात्वस्य निश्चितत्वादिति भावः
एतच्च ज्ञापितं ॥ अयं घट इत्यादिसविकल्पकज्ञाने वृत्तिताय स एव प्रामाण्यसंशयः ॥ तेन च तत्रैव स्वस्मिन्नप्रा
माणं न गृह्यते तस्यासन्मात्रविषयकत्वेन प्रमात्वस्यैव तत्राभावात् ॥ किंतु प्रामाण्यकव्यक्तिमात्रविषयकनिर्विक
ल्पकविज्ञानमेव तत्र प्रमाते नैव स्वस्मिन् प्रामाण्ये स्वेने वच्छेदो बगद्यते तत्र च तत्ताय स एव प्रामाण्यसंशयोऽसिद्धः किं
चेत न तसंशयं प्रत्यपि कुर्वन्पत्तेने वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वात् ॥ निश्चयसत्त्वे हि संशयो विशेषाभावः कुर्वन्
पत्वस्य फलबलकल्पत्वेन यदुत्तरं संशयो जायते तत्र तदभावात् ॥ वस्तुतस्तु अनुमानस्याप्रामाण्यनिर्विक
ल्पकज्ञानस्यैव साक्षिण्यकत्वप्रामाण्यावगाहित्वमिति ॥ कथं स्यात्सविषयकत्वादितु कानुमानेन वा स
विषयकत्वस्य ज्ञानत्वे तु कानुमानेनैव स्वविषयकत्वस्य स्वेतराग्राह्या प्रामाण्यवत्त्वसिद्ध्या प्रामाण्यकत्वे
तु कानुमानेनैव प्रामाण्यावगाहित्वस्य सिद्धेः ॥ नच तदपि स्वेने वच्छेदो बगद्यते इति वाच्यं ॥ विषयानवस्थापित्या प्रा
माण्यतद्वृत्तातिरिक्तधर्मस्य स्वेतग्राह्यत्वा नभ्युपमात् ॥ अपि च धर्मादिदर्शनानेतरं जायमाने वस्त्यादिव्यवहा

वि०

क्र०

रजनकोऽनुमिति त्वेति विशेषस्यानुमिने मायबाधितानुव्यवसायसिद्धतयापलापासंभवात् ॥ अनुमितित्व
रूपजातिविशेषस्यसिद्धत्वेतदवच्छिन्नप्रतिव्याप्तिज्ञानादिः करणत्वमप्यावश्यकं अन्यथा तदवच्छिन्नोत्पत्ति
नियमानुपपत्तेर्नचास्त्वनुमितिरूपो ज्ञानविशेषः ॥ अस्त्येव तत्रातिज्ञानादेः करणत्वं तदपि तादृशज्ञानवि
शेषस्यैव विकल्पकत्वात् ॥ सन्नात्रविषयकत्वसिद्धेः ॥ अनुमितिष्योभूतानां पर्वतत्ववन्निर्वादीनां सर्वेषां पारमार्थिकत्वादिति
त्येवदूषणं सारं ॥ ननु व्याप्तिमिदं यस्य स्वात्मा वेव प्रमाणं संभवति सेव न संभवति उपायमा वा तत्स्वत आह ॥
व्याप्तिश्चोपाय इति ॥ इति प्रामाण्यवादरूपं ॥ अनुमानप्रामाण्यनिरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते ॥
॥ ॥ नन्वित्यादिना ॥ ॥ ॥ अनुमितिहेतुत्वस्य अनुमाननिष्ठ प्रामाण्यानुमितिहेतुत्वस्य ॥ व्याप्तिज्ञान
रूपत्रयविषयत्वं सप्तम्यर्थः ॥ तत्राद्यनुमाननिष्ठ प्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयोभूता व्याप्तिः केत्यर्थः
अनुमाननिष्ठ प्रामाण्यानुमितिहेतुत्वमेव व्याप्तिरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वं यनादनुमानप्रामाण्यनिरू
पणानन्तरं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे उपायतत्वं स गतिरिति सूचितं उपादकत्वं चात्र तापकत्वं ॥ केचित्तु ॥ अनुमि
तिपदमनुमितिनिष्ठतरत्रेदनुमितिपरंतवाद्यनुमिति विशेषदेतरत्रेदविधेयकानुमितौयोहेतुः ॥ प्रामाण्या
निप्रकारवृत्तधर्मज्ञानान्ननुमानत्वकृपाः तत्रघटवत् ॥ ॥ ॥ व्याप्तिज्ञानं तद्विशेषणभूता व्याप्तिः ॥
केत्यर्थः ॥ घटकृतार्थकसमाप्ततयुरुषसमाप्तात्तथाच प्रामाण्यानुमितिहेतुत्वोपायतत्वं स गतिरिति सूचितं ॥
नन्वादिनि ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं शब्दप्रतिपाद्यं ॥ तत्र हेतुमाह ॥ तस्मीत्यादि ॥ तत्र अयमिच्छ
रितत्वं ॥ नेति सर्वस्मिन्नेव लक्षणे संभवति ॥ तत्राद्य ॥ हियस्मात्तद्व्यभिचरितत्वं ॥ न साध्याभाववदव्यतिथ्यादिस्व

रत्र३

गु५
राम
१०

रूपेके वतान्वयिष्यभावात्तोऽव्यभिचरितत्वस्य दुर्बलतया न व्याप्तिस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥ नातो निषेधहान्यनुपपत्तिः ॥ वि
शेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुतात्त्वप्रसिद्धेति विभावनीये ॥ साध्याभाववदव्यतिथ्यमिति ॥ व्यतिथिः भाविनि
ष्ठाप्रत्ययात् ॥ व्यतिथ्याभावोऽव्यतिथ्यभाववदव्यतिथ्यावत् ॥ साध्याभाववतोऽव्यतिथ्याभाववदव्यतिथ्यभाववदव्यतिथ्य
भाववदव्यतिथ्यावत् ॥ तत्रास्तितत्त्वसाध्याभाववदव्यतिथ्यमव्यतिथ्यप्रत्ययात् ॥ तस्य भावः साध्याभाववदव्यतिथ्यत्वसाध्या
भाववदव्यतिथ्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राहुः ॥ तदसत् ॥ न कर्मधारयान्मत्वर्थोवावृत्तिश्चेत्येतदर्थं प्रतिपत्तिकरस्य
नुशासनविशेषात् ॥ तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहौ तत्परत्वात् ॥ तत्राग्राह्यत्वमिति साध्याभाववदव्यतिथ्यप्रत्ययात् ॥ तत्रावृत्ति
काशरूपेद ॥ व्यतिथिरव्यतिथ्यवत् ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥
त्यन्तेत्याद्य ॥ भूतलोपकुंते भूतलाघटमित्यादि ॥ भूतलवृत्तिर्भूतमीयतदव्यतिथ्यभावयोरप्रतीतिः ॥ एतेन व्यतिथेरभा
वोवृत्तौ व्यतिथ्यभावानन्तरं साध्याभाववतोऽव्यतिथ्यवत्त्वमिति वदन्ति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्यक्षं ॥ व्यतिथ्यसाध्याभाववतोऽनन्व
यापत्तेः ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥ अयमिच्छति त्वं ॥
समस्प्रमानत्वेन परिगणितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु साध्याभाववतोऽव्यतिथ्यवत्त्वमिति वदन्ति ॥ नेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहौ तत्त्व
प्रत्ययः साध्याभाववत्तरस्य अनिरूपितत्वं व्यतिथ्यः ॥ अन्वयस्याव्यतिथ्ये ॥ तत्राद्य ॥ साध्याभाववदव्यधिकरणनिरूपितवृ
त्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्वमिति फलितं ॥ ननु व्यधिकरणबहुव्रीहौ निर्वचनसाधुरिति वाच्यं ॥ अयमेहेतुः ॥ सा
ध्याभाववदव्यतिथिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहौ विनागत्यं तत्राभावेनात्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहौ साधुत्वात् ॥
साध्याभावाऽधिकरणव्यतिथ्यभाववत्तादृशव्यतिथ्यसाध्याभावो लोभ्यः ॥ तेन धर्मवान्वन्नेति त्वादिधर्माभा
वकूललक्षणे व्यतिथ्यभावस्य धर्माभाववदव्यतिथ्यत्वमिति जललोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वन्नेति त्वेति नातिव्या

वद३

यु॥ नचैवंसाध्यासाध्यानीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैवसाध्याभावधिकरणत्वविवक्ष्यतांविंसाध्यातावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्यप्रतियोगिताविशेषणंत्वेनेतिवाच्यं॥ कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वाभावस्यविशेषणताविशेषणसाध्यात्वमात्मत्वादित्तेतावत्साध्यापत्तेः॥ कालिकविशेष्यतावच्छिन्नसाध्या
भावस्यविशेषणताविशेषसंबंधेनयोःभावस्तस्यापिसाध्यरूपतयाकातिकसंबंधवद्विशेषणताविशेष्यसाध्याय
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसंबंधनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववृत्तिः॥ आत्मनि
हेतोरान्तरत्वस्यदत्तेः॥ प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तियोगिपिअन्योन्याभावाभावः॥ तेनतादात्म्यसंबंधेनसाध्या
तायांसाध्यातावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यायप्रतियोग्यत्वस्यनाप्रसिद्धिः॥ इत्येचात्येताभावत्व
निरूपितत्वेनापिसाध्यासाध्यानीयप्रतियोगिताविशेषणीया॥ अन्यथाअन्योन्याभावाभावान्घटत्वत्वादित्याह
व्याख्यापत्तेः॥ तादात्म्यसंबंधस्यापिनिरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यायप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्॥ यहासाध्याता
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यासामान्यायनिरुक्तप्रतियोगित्वत्वेच्छेदकत्वान्यतरावच्छेद
कसंबंधेनैवसाध्याभावधिकरणत्वविवक्षणीयं॥ वृत्त्येतन्मन्यविशेषणं॥ एवंचवदन्त्यान्याभाववान्परत्वादिति
त्यादौसाध्याभावस्यघटत्वोदेःसाध्याप्रतियोगित्वविरहेचिनसतिः॥ तादृशान्यतरस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्व
स्यैवतत्रसत्त्वात्॥ नचतथापिकविसंयोगीएतद्वत्त्वादित्याहव्याख्यावृत्तिसाध्याकसदेतावत्साध्यासिरितिवा
च्यं॥ निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितायानिरुक्तसंसर्गनिरवच्छिन्नधिकरणतातदाश्रयावृत्तित्वव
त्त्वस्याविवक्षितत्वात्॥ गुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्ताभाववान्गुणत्वादित्यादौसत्तात्मकसाध्याभावधिकरण
त्वस्यगुणादिवृत्तित्वेपिसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यगुणावृत्तित्वानाव्याप्तिः॥ नचैक

तर

राम

१२

वं

रपि७

पिसंयोगाभाववान्सत्तादित्यादौनिरवच्छिन्नसाध्याभावधिकरणत्वाप्रसिद्धाः॥ व्याप्तिरितिवाच्यं॥ केवलान्य
थियभावादित्यनेनयेथकृतैवास्पदोषस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥ नचतथापिसंयोगिभिर्नगुणत्वादित्यादौनिर
वच्छिन्नसाध्याभावधिकरणत्वाप्रसिद्धाः॥ व्याप्तिः॥ अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानियमवदिनयेतस्यके
वलान्वयिन्येतर्गतत्वाभिन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानियमवदिनये॥ अन्योन्याभावांतराभावस्यप्रतियोगि
तावच्छेदकस्वरूपत्वेव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्याव्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमा
त्॥ तत्रायेस्फुटंविष्यति॥ ननुतथापिसमवायदिनागगनादिहेतुकेरवन्निमग्नगनादित्यादावति
व्याप्तिः॥ वक्ष्यामि॥ वक्ष्यामि॥ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेनगगनादिरवत्तेः॥ नचतत्रह्यमेवहेतुतावच्छेदकसं
बंधेनयहाधर्मत्वाभावाच्चासहेतुत्वव्यवहारप्रतिवाच्यं॥ तत्रापिवाच्येभमेणैवानुमितेरनुभावसिद्धत्वात्॥
अन्यथाअन्योन्याभावान्नयन्हेदित्यादौनह्यत्वस्यसुवचत्वात्॥ एवंइत्येगुणकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तादित्यादाय
वैव्याप्तिः॥ विशिष्टसत्त्वस्यैववत्सत्तात्वादनतिरिक्ततयाव्यवत्ताभाववत्पिगुणादौतस्यवृत्तेः॥ गुणेगु
णकर्मोत्पत्तिविशिष्टसत्तेतिप्रतीतिः॥ सर्वसिद्धत्वात्॥ सत्तावान्इत्यव्याप्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च॥ सत्ताभाववृत्ति
सामान्यादौहेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेनवृत्तिरप्रसिद्धेदितिचेन्न॥ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुधिकरण
ताप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधर्मता॥ निरूपितविशेषणताविशेषसंबंधेननिरुक्तसा
ध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितनिरुक्तसंसर्गनिरवच्छिन्नधिकरणताश्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्यविवक्षि
तत्वात्॥ वृत्तिश्चनहेतुतावच्छेदकसंबंधेनविवक्षणीया॥ अस्तित्वसोतायांनइत्यव्याप्यत्वादित्यादौसत्ता

हेतुतावच्छेदकसंबंधस्वरूपसंबंधान्यतरसंबंधेनसाध्याभाववृत्तिहेतोःसत्तावान्इत्यव्याप्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणेपिआत्मताभाव
नबाधघटत्वाभावादित्यादौकालिकेनहेतुतायामव्याप्तिःस्वरूपसंबंधेनाहनिहेतोःसहादतस्तदुपेक्षितं॥

भावाधिकरणतद्वत्तेर्नुताव छेदकसंभवाय संबंधावच्छिन्ना धेयतानिरूपितविशेषणविशेषसंबंधे
नमा मायाभावोऽयत्नात्समवायसंबंधावच्छिन्ना धेयतानिरूपितविशेषणविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कसंभवाभावधिकरणतावद्वत्तित्वाभावाच्च अधिकरणसंबंधावच्छिन्ना भावतया संयोगसंबंधावच्छिन्नगुणना
वादेरिव केवलाच्चित्वात् ॥ इत्यस्यत्वादित्यादौऽयत्नाभावाधिकरणगुणद्वितित्वस्यैव समवायसंबंधावच्छि
च्छिन्ना धेयतानिरूपितविशेषणतासंबंधेन सत्तायां सत्त्वात्तातिव्याप्तिः ॥ इत्यं विशिष्टमत्वादित्यादावव्याप्ति
धारणा यप्रतियोगिताकांतमाधेयताविशेषणं ॥ वस्तुतस्तएतन्न सत्ताकर्मनये विशिष्टसत्त्व विशिष्टनिरूपि
ताधारतासंबंधेनेयस्यत्वात् व्याप्ते ननु समवायसंबंधेन ॥ तथाच प्रतियोगिताकांतमा धेयताविशेषणं भवतु पा
देयमेव ॥ तदुपादानेन सत्तुतावच्छेदकमेव न कायैव कारणभावने दापते ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधिसंज्ञास्य
नेनापि विशेषणादन्निमान् गगनादि स्यादोनातिव्याप्तिः ॥ ननु तथाप्युभयत्वं उभयत्रैव पक्षेति न त्वेकत्रेति सिद्धो
तादृशे घटत्वान्न घटत्वपटत्वोभयत्वादित्यादौ पर्यायाभावात् संबंधेनोभयत्वं हेतुकेति व्याप्तिः ॥ घटत्वाभाववतिहे
तुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुत्वत्तेः परोन घटपटभयमिति त्वद्वत्तं न घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतेरिति
चेन्न ॥ तादृशसिद्धतादरे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यासामानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वा
दिति ॥ अतएव निविशतां वाच्यमिदं साध्यसमत्ताधिकरणत्वे चेतिकवलानुधीयं चेदीधिति कृतम् ॥ केचित्तु
निरूपकसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताया विशेषणताविशेषसंबंधेन यथोक्तसंबंधेन वा निरवच्छिन्ना
धिकरणतातद्वत्तयव्यवर्तमानं हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधर्मवच्छिन्नाधिकरणत्वं तत्सर्ववत्त्वं वि
वक्षितं ॥ धर्मवानवनेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवन् अधिकरणताव्यतिरिक्तमाभावाधिकरणवद्वित्वेति ॥ अथो

संहर

राम
१३

ता ३ गोचकनिष्ठवन् अधिकरणतावत्तेरतथा त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ॥ अथेते हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ने हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नस्वाधिकरणता अथ वक्ष्यन्ति रवच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्वत्तित्वमिदं साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितय
थोक्तसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वं त्वमिति विशेषणविशेषाभावात्साध्यासेनात्यर्थः ॥ स्वपदं हेतुपरं ॥ इत्थंच क
पि संयोगाभावाच्च सत्त्वात् कपि संयोगमिच्छेत्तु एतादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्यादौ रितिसंक्षेपः ॥ ॥ सत्ताकांत
रमाह ॥ साध्यवद्विज्ञेति ॥ साध्यवद्विज्ञेयः साध्याभाववान् तदवद्वित्वमित्यर्थः ॥ कपि संयोगी एतद्वत्तादि
त्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्याव्याप्तिधारणा यसाध्यवद्विज्ञेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राच ॥ तदसन्नासा
ध्याभाववद्विज्ञेयस्य व्यर्थत्वापत्तेः साध्यवद्विज्ञावृत्तित्वस्यैव सम्यक्तत्वात् ॥ नव्यास्तसाध्यवद्विज्ञेयः साध्याभावः साध्य
वद्विज्ञसाध्याभावः ॥ तद्वद्वित्वमिति सत्समीततत्पुरुषोत्तरं मनुष्यस्य ॥ तथाच साध्यवद्विज्ञवृत्तिर्यः सा
ध्याभावस्तद्वद्वित्वमर्थः ॥ एवं च साध्यवद्विज्ञवृत्तीत्यनुक्तो संयोगी इत्यव्याप्तिरित्यादौऽव्याप्तिः ॥ संयोगाभावव
तिर्येव सत्यत्वस्य वृत्तेः तदुपादानेन संयोगवद्विज्ञवृत्तिः संयोगाभावो गुणद्वित्वसंयोगाभाव एव अधिकरणमे
देनाभावो भवतु ॥ तद्वद्वित्वात्ताव्याप्तिः ॥ न च तस्यापिसाध्यवद्विज्ञावृत्तित्वमित्येवास्तीति साध्याभाववदि
त्यनेनेति वाच्यं ॥ यथोक्तलक्षणेतस्यात्रैव शोनेनैव यथाभावात् ॥ तस्यापि लक्षणं तत्तात् ॥ न च तथापि साध्यवद्वि
ज्ञवृत्तिर्यस्तद्वद्वित्वमेवास्तीति साध्याभावपदेनेति वाच्यं ॥ तादृशवत्त्वादिमहत्तत्त्वादसंभवापत्तेः ॥ साध्या
भावेत्यत्रापि साध्यपदमप्येतदर्थकमेव सत्यत्वोपरिपश्यत्वाभावाभावात्तावभावतुताभावस्य चाधिकरणमे
देन नैदाभावात् ॥ ननु तथापि द्वायकाशसंयोगघटत्वात् नतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र घटानधिकरणद
शावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्यागाने सत्त्वात्सहेतुतया व्याप्तिः ॥ साध्यवद्विज्ञेघटवर्तमानस्य सा ॥

धाभावस्य घटाकाशसंयोगस्वरूपस्य गगनेपिसत्यत्वं तत्र च हेतोर्न हेतुः ॥ न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभा
वत्त्वविवक्षितमिति वाच्यं ॥ साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव ससम्बन्ध
त्वादिति चेन्न ॥ अभावाभावस्यातिरिक्तत्वात् ॥ तेनैतत्तत्तत्क्षणकरणत्वं ॥ तथाचाधिकरणभेदेनाभावमेव दत्तत्वा
अवद्भिन्ने घटेवर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिअधिकरणस्य प्रतियोगिमिति गगने ॥ सत्त्वा दद्यात्ते रभावा
त् ॥ न चैवं साध्याभावे तत्र साध्यपदवैयर्थ्यं ॥ अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेनैव व्यक्तादेरभावत्वाभावात् ॥ साध्यव
द्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्त्वसत्त्वात् ॥ अधिकरणभेदेनाभावमेवादिति वाच्यं ॥ यत्र प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वप्रतियोगिअधिकरणत्ववद्विषयविरुद्धधर्माभावात्तत्रैवाधिकरणभेदेन अभावमेवाभ्युपगमो
ननु सर्वत्र ॥ तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुत्वमिति सत्त्वात् ॥ अत्रैव व्यवहारणाय साध्यपदोपादानात् ॥
पदुपराकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावोऽतिरिक्तः ॥ अत्राकाशसंयोगघटत्वादीनामप्यननुगतत्वात् ॥
धौह्यस्यैव तु मशक्यत्वात् ॥ घटत्वव्यत्याघभावाभावस्तान्तिरिक्तः ॥ घटत्वव्यत्याघादीनामप्यननुगतत्वात् ॥
तथाच अत्र व्यत्याघादिकमादायासेभवावधारणमेव साध्यपदमिति कादुरित्यास्तं विस्तरः ॥ साध्यवत्प्रतियोगि
कान्योन्याभावोति ॥ हेतोः साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपार्थः ॥ अन्योन्याभाव
श्च प्रतियोगवृत्तित्वेन विशेषणीयः ॥ तेन साध्यवृत्तिसंन्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभा
ववृत्तिहेतोर्न सावधिनासंभवः ॥ न चैवमपि नानाधिकरणकसाध्यवृत्तिमान्धमादित्यादौ साध्याधिक
रणीभूततत्तत्त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभाववृत्तिहेतोर्न निरव्याप्तिदुर्वीरप्रतियोगवृत्तित्व
मप्यस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभावविवक्षितपंचमेव संप्रत्यक्षमिति चेन्न ॥ वक्ष्यमा

राम
१४

नरु

७ घटाकाशसंयोगस्वरूपस्यैवार्थः ७

एकेवलान्यव्याप्तिवदव्याप्यप्रतिषेधत्वात् ॥ न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावमात्रस्यैव तत्र क्षणघ
टकत्वेव दृष्टमात्रेवैकत्वान्यव्याप्तिरसंगता केवलान्यव्याप्तिस्तथापि साध्यवत्प्रतिषेधत्वात् ॥ तत्रापि तादृशा न्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वे पितृहृतिहेतोर्वृत्तिरव्याप्तिर्दुर्वारत्वात् ॥ यद्वा
साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभाववत्त्वविवक्षितः ॥ न चैवं पंच
माभेदतत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभावत्वेन प्रवेशेन त्रुतादृशा न्योन्याभावाधिकरणत्वेनैव स्पष्टि
करणत्वप्रवेशेन प्रवेशाभावेव भवेत् ॥ अत्रैव साध्यवत्त्वकतया च नाधिकरणत्वोपपत्त्यप्यत्रैव व्यर्थमिति न कोपि
रोषप्रतिदिक् ॥ सकलेति ॥ साकल्यसाध्याभाववृत्तिविशेषणं ॥ तथाच यत्वेति साध्याभावाधिकरणानि तन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वहेतोर्न व्याप्तिरित्यर्थः ॥ अत्र साध्यवत्त्वकतया च नाधिकरणत्वोपपत्त्यप्यत्रैव व्यर्थमिति न कोपि
नदवारणाय यावदिति साध्याभाववृत्तिविशेषणं ॥ साध्याभावविशेषणत्वे तत्तत्तद्दृष्टवृत्तित्वादिरूपेण व्योवन्वा
धभावः ॥ तस्यापि सकलमप्येव प्रवेशात् तावदधिकरणप्रसिद्ध्या संभवापत्तेः ॥ न च अत्र सत्त्वादित्यादौ व्यत्या
भाववृत्तिगुणोपपत्तिरिति विशिष्टाभावादिसत्त्वादित्यादिसिद्धिर्वाच्यं ॥ तादृशाभावप्रतियोगिता वच्छेदकहेतुता
वच्छेदकवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ प्रतियोगिता च हेतुता वच्छेदकसंबंधवच्छिन्ना ग्राह्या तेन व्यत्याघभाववृत्तिगु
णोपपत्तिरिति सत्त्वादिसंयोगादिसंबंधवच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नालि व्याप्तिः ॥ साध्याभावस्यैव साध्यवच्छेदकवृत्तिनसाध्य
तावच्छेदकसंबंधवच्छिन्नप्रतियोगिता को बोध्यः ॥ अत्रापि पूर्वोक्ते रविबन्धादेर्विशिष्टाभावादि सत्त्वेन सम
वायादिसंबंधवच्छिन्नवृत्त्यादि साध्याभाववृत्तेन च यावदं न गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात्तत्र
मस्या संभवः स्यात् ॥ न च कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वात् रसादौ च साध्यापितादृशा साध्याभाववृत्तेन यावदं

गतिता तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतदक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ किंचिदनवच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकर
णतायाद्विवक्षितत्वात् ॥ इत्थं च किंचिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणतायाः शुभादीवेवसत्तास्तत्र
चरेतोरभावसत्तायादिव्याप्तिः ॥ नचकपिसंयोगाभावान्नसत्तादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छि
न्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ केवला न्यपि न्यभावादि स्थानेन यत्र यत्नेन एतद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वा
त् ॥ नच एधिवीकपिसंयोगादित्यादौ एधि वीत्वाभाववृत्तिमावत्पेव कपिसंयोगाभावसत्तादिति व्याप्तिरिति वाच्यं ॥
तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ इत्थं च एधि वीत्वाभावाधिकरणेन जादौ यावत् तर्गं ते
निरवच्छिन्नवृत्तिमान् न्यभावेन कपिसंयोगाभावः ॥ किं तु चतुर्थाध्याय एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतुता वसत्ता ज्ञाति
व्याप्तिः नचैवमये न्यभावावस्य व्याप्यवृत्तिता नियमनपेक्षया भाववान्नसंयोगा ॥ इति न्यत्वादित्यादे
रपि सहेतुताया तत्रा व्याप्तिः ॥ कपिसंयोगावद्विन्नत्वाभावस्य संयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं ॥ अ
न्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितनियमवापिनयेऽन्योन्याभावस्याभावान्नप्रतियोगिता वच्छेदकस्वरूपः ॥ किं तु अति
रिक्तो व्याप्यवृत्तिरन्यथा मजावच्छेदेन कपिसंयोगी भेदाभाव आनानुपपत्तेरिति ॥ संयोगवद्विन्नत्वाभावस्यापि नि
रवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ॥ वस्तुतस्तत्सकलपदमत्राशेषपरंतन्ने कपरंतत्तद्वत्ताभाववान्नवृत्तादित्याद्येक
व्यक्तिविषयके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्ता प्रसिद्ध्या व्याप्यवृत्तस्तथाचीकं किंचिदनवच्छिन्नापानिरुक्त साध्या
भावाधिकरणताया व्यापकी भूतो यो भावः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतत्प्रतियोगिता वच्छेदकहेतुता
वच्छेदकवत्त्वलक्षणार्थः ॥ नच सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिनानिरुक्त साध्याभावाधिकरणताया
पकत्वात् ॥ इत्येव सत्तादित्यादावव्याप्तिस्तद्विषयान्याभावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वे व्याप्यकत्वमित्युक्तं

राम
९५

३ व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकं संबंधावच्छिन्नम् ॥

तु निर्धर्मत्ववाननिर्वन्नितादित्यादावव्याप्तिः ॥ निर्वन्निताभावानावन्निव्यक्तानां सर्वसमेव वाक्यनीत्यायेन निर्धर्मत्वाभावा
धिकरणता ॥ वन्निष्ठाया न्याभावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वाभावा
दिति वाच्यं ॥ तादृशाधिकरणतां ह्यवीच्छिन्नाभावत्वं तद्वर्तमानस्य विवक्षितत्वात् ॥ व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्विषय
त्वेताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तु तद्विषयप्रतियोगिव्याप्यवृत्तित्वात् ॥ नच कपिसंयोगाभावस्य निरवच्छिन्नवृत्ति
वृत्तिनिरवच्छिन्नवृत्तिमान् न्योभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे वा प्रकृत्या पकताया प्रतियोगित्वे व्याप्यवृत्ति
पस्य निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् ॥ तेन एधि वीकपिसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः कपिसंयोगा
भावस्य निरुक्त व्यापकता वच्छेदकत्वं विरहादित्येव परमार्थः ॥ साध्यवदप्येति ॥ अत्रापि प्रथमलक्षणे क
रीत्यादेतौ साध्यवदन्यवृत्तिताभावस्यार्थः ॥ तादृशवृत्तिताभावश्चेतादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः ॥ तेन ध
मवान्नवन्नेरित्यादौ धवदन्यजलरुहादिवृत्तिताभावस्य धावदन्यवृत्तित्वजन्यता न्याभावस्य च हेतुसत्ते पिना
तिव्याप्तिः ॥ साध्यवदन्यत्वेन अन्योन्याभावान्निरूपितसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन वन्निमा
नधमादित्यादौ तत्तद्वन्निमदन्यत्तिरधमादेव तावपि नातिव्याप्तिः ॥ नचावन्निमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकास्यता
भावस्य स्वावच्छिन्नमेतत्प्रसिद्धाधिकरणेन पर्वतादौ धमस्य वृत्तावपि नातिव्याप्तिः ॥ तस्य साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिता
यादित्येताभावान्निरूपितत्वे नान्योन्याभावान्निरूपितत्वाविरहात् ॥ अथ न्योन्याभावान्निरूपितत्वं च तादात्म्य
संबंधावच्छिन्नत्वमेव ॥ साध्यवत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं ॥ तेन वन्निमान्धमादित्यादौ वन्निम
त्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य समवायसंबंधेन वन्निमता ॥ न्योन्याभावस्याधिकरणेन पर्वतादौ धमादेव ता
वपि नातिव्याप्तिः ॥ सर्वमन्यत्र प्रथमलक्षणे कदिशाः वक्ष्ये ॥ यथा च तत्तत्तीयलक्षणे भेदस्तथा ॥ तेनैवेति

मिः॥ अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वात् शस्यो धि कस्य प्रवेशा न साध्यवद्व्यावृत्तित्वमित्यनेन यथा श्रुतस्य पौ
नरुत्तमत्वं प्रभावतया चाधिकरणत्वात् शस्य न वै धर्म्यसाध्यवद्विन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं धर्म्यतेन वन्निर्मान्धमादित्यादौ धर्मस्य समवायेन वन्निर्मतो मि
ने यत्किंचित्साध्यवत्त्वमित्यनेन च पूर्वतादेव तत्त्वयिन इति ॥ तादृशसाध्यवद्विन्नत्वव्यापक ने प्रतियोगितावच्छे
दकत्वमित्युक्तसमुदायार्थनिष्कर्षः ॥ अथ यथा साध्यवद्विन्नत्वमित्यनेन तावच्छेदकसंबंधेन वृत्ते वीक्ष्यत
यास्तत्तावत्त्वव्यादि तत्र तदप्रसिद्धायाः प्रतीतिः ॥ तत्रैवैवत् ॥ जस्तत्त्वमेकदेव दूषयति ॥ तदुभयमपी
ति ॥ साध्यानधिकरणत्वमधिकरणत्वं ॥ साध्यानधिकरणत्वमधिकरणकत्वमित्यतः ॥ साध्यानधिकरणवृत्तित्वव्या
प्यमितियावत् ॥ तत्र ॥ व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं च ॥ तत्र ॥ केवला न्यधि साध्यके ॥ अस्मिन्मि
त्यन्यथ ॥ साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य तत्राप्रसिद्धे ॥ यत्किंचिदि
ति यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किं न साध्याधिकरणप्रतियोगिकभेदवत्त्वमात्रं तदावन्निर्माव
धमादित्यत्र यत्किंचिद्व्यनधिकरणे पूर्वतादेव तं मान्धमे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अप्यर्थकचकारात्केवलान्व
यिसमुच्चयः ॥ तद्यथा च व्यापकाभावाद्याप्यभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्रास्मिन्मिति भावः ॥ साध्यान
धिकरणत्वमधिकरणत्वमित्यत्राश्रुतं तु न संगच्छते ॥ यद्येकलक्षणं द्वयस्य तत्त्वरूपत्वाभावा दिति ध्येयं ॥
ननु चार्थानुपायिनस्तु ॥ तदुभयमपि ॥ तदुभयलक्षणं वाक्यमपि ॥ साध्यानधिकरणत्वमधिकरणत्वं ॥ सा
ध्यानधिकरणत्वमधिकरणत्ववो धजनकं ॥ साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववृत्तित्वाभावसाध्यवत्त्वमात्र
मिन्नवृत्तित्वाभावान्तरवो धजनकमितियावत् ॥ तच्च ॥ तादृशान्यतराभाववत्त्वं च ॥ तत्र ॥ केवला न्यधि साध्य

राम
१७

के ॥ अस्मिन्मि त्यन्यथ ॥ साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरसिद्धत्वादिति भावः ॥ ननु तदुभयलक्षणं वाक्यं न यथो
क्तान्यतराभाववो धजनकं ॥ अपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वसामान्याभावसाध्यवत्त्वप्रतियो
गिकभेदवृत्तित्वसामान्याभावान्तरवो धजनकमेव ॥ साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिताकाभावसाध्यवत्त्वप्रतियो
गिकभेदेन केवलान्यधिन नाप्रसिद्धवित्यत आह ॥ यत्किंचिदिति ॥ ननु च पूर्ववदिति प्राहुः ॥ ॥ अधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववादिनोऽन्यथा तत्त्वस्वीकारेण ॥ सोऽस्य मतमदाय साध्याभाववृत्तित्वमिति
प्रथमतस्तत्त्वे केवलान्यधिन्यप्यासिमुच्यते ॥ अथेति ॥ समवायितयेति ॥ समवायित्वादिरूपेण वाच्यत्वावृत्तिधर्म
लोत्तर्यः ॥ अतदिदं तत्त्वमेतत्त्वघटत्वपटत्वादेव तत्त्ववृत्तिधर्ममात्रस्य पदित्वम् ॥ घटत्वप्रसिद्धरति ॥ एवका
रोऽप्यर्थः ॥ घटेपि प्रसिद्धरत्यर्थः ॥ अन्यथा र्दृशभावस्य पदार्थमात्रे सत्त्वादेव धारणा संगतिः ॥ ननु प्रतियोगि
ना सममभावस्य चिरोधाह्वयत्ववृत्ति घटेकथं तदभाव इत्यत आह ॥ अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येति ॥
स्वाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः ॥ स्वान्प्रतियोगितापरं ॥ केवलान्यधित्वात् ॥ स
र्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिमिति ॥ अप्रतियोगिमिति च सत्त्वादिति यावत् ॥ ॥ यथावत्स्य हि प्रतियोगितावच्छेदे वच्छिन्नप्र
तियोगितौ वसमं विरोधः ननु प्रतियोगिमात्रेण अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिचनवृत्तिरप्यस्ति ॥ अप्रसिद्ध
त्वादतः ॥ सर्वत्रैव तदवच्छिन्नाभावः ॥ न च वाच्यत्वमीश्वरेणातत्र च उल्लेखत्वादिसमग्रधि ॥ त्वमगवदात्मासम
वेतत्वयोः ॥ सत्त्वेन समवायित्वं च कुतो वाच्यत्वात् ॥ प्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिचनवृत्तिरप्यस्ति ॥ वाच्यत्वेनेश्वरेणा
मात्रं ॥ किं नु तद्विषयत्वमित्यत्र पुनर्गमादिति भावः ॥ समवायितयेत्यस्म घटादिसमवायितयेत्यर्थं दूष्यप्यमे
य प्रथमं समवायित्वादिना व्यधिकरणधर्मेण वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावृत्तितत्त्वावच्छिन्नत्वमात्रं विशिष्टा

१०

असमवेतत्वं

भावोभयाभावादि कृमादायां संभववारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक
साध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् सादृशाभावस्य च वाच्यत्वादिसाध्यके प्रसिद्धत्वात् साध्यापि दुर्विरेव न च साध्य
प्रतियोगिकाभावमात्रं लक्षणघटकमिति अभिप्रायेण यमाशंकेति वाच्यं ॥ तथा सति विशिष्टभावाभ्यामावादि
रूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव प्रसिद्धिर्भवेन्न अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भावपर्यंतानुधावनपेक्षयात् ॥ न च वैशिष्ट्यासम्यक्त्वनिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमात्रं लक्षण
घटकमिति भ्रमेण यमाशंकेति वाच्यं ॥ देयवच्छिन्नपुरुषाभावस्यैव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि वि
शिष्टाभावत्वात् ॥ समवायसमवायित्वयोर्वैशिष्ट्यत्वावच्छेदकभूतधर्मघटकत्वात् ॥ तथापि ॥ साध्याभाव
पदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो न विवक्षणीयः
किंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावव्यक्तिभिन्नत्वोभयाभाववदभावमात्रं विवक्षणीयं ॥ तावत्तैव तत्तद्वत्त्वभावविशिष्टा
भावादेव रिते संभवात् सादृशोभयाभाववत्त्वस्य तत्र विरहात् ॥ संयोगाद्व्यत्वादित्यादौ रूपासमवेतत्वं
गुणसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव
श्चासादृशाभावमुल्लंघयति ॥ क्वपि संयोगभाववान्नेयत्वादिरंज्यं नैयत्वादित्यादिके वलान्वयिसाध्यके तु
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएव तथा ॥ न च केवलान्वयिनिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव प्र
सिद्ध्युपपादने साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावएव विवक्षितं ॥ किं तादृशोभयाभाववदभावविवक्षितेन ॥ केवलान्वयिनिव्यस्वरूपसंबंधेन

राम
१६

वाच्यत्वेन घटस्य भावस्यैव सादृशस्य प्रसिद्धत्वादिसिवाच्यं ॥ अमेयसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
मादायापि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धसंभवा
दि ॥ न हि प्रमेयत्वं कस्यचिद्व्यधिकरणधर्मः प्रमेयत्वेन घटाभावादि रूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो न
मानाभावादिति पूर्वपक्षिणां निरुद्धमिदं ॥ वस्तुतस्तत्साध्यवत्त्वभावविशिष्टाभावोभयावदिकृमादा
योर्वैशिष्ट्यवारणाय साध्यवच्छिन्नभावप्रतियोगितावच्छेदको यः साध्यवृत्तिधर्मः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावविना एव साध्याभावपदेन वक्तव्यं ॥ अन्यथा तत्पदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावपरित्यागस्यानेक
रूपेण साध्यतायामव्याप्तेः ॥ केवलान्वयिसंग्रहाय साध्यवृत्तिरिति ॥ तथा च केवलान्वयिनि तादृशव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयः ॥ न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएव विवक्ष
ता ॥ केवलान्वयिनिवाच्यत्वेन घटाभावमादायैव लक्षणसमन्वयरतिवाच्यं ॥ तथापि गुरुपेण साध्य
तायामव्याप्तेरित्यनुपपत्तये वैदित्वात् ॥ प्रमेयत्वाच्चात्तादित्यत्राव्याप्तेः ॥ शेषमनुपपदवक्ष्यामः ॥ न चै
वमिति ॥ एवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे व्यभिचाररतिः ॥ नैयत्त्वस्य वाच्यत्वव्य
भिचारित्वमित्यर्थः ॥ वाच्यत्वेन व्यधिकरणधर्मेण स्वरूपसंबंधावच्छिन्ननैयत्त्वभावस्यासाध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याधिकरणे घटे नैयत्त्वस्य नैयतिभावः ॥
न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसादृशाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः ॥ अन्यथा सं
योगसाध्यकसदेतावत्प्रतिव्यतिरिक्तकथं यमाशंकेति वाच्यं ॥ व्याप्यवृत्तिर्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यधिकरणता तदाश्रयवृत्तित्वं व्यभिचारस्य व्यभिप्राये

११

त्यस्य शृंगेशशीयत्वप्रकारकस्यासंभवादिवाच्यं॥ वाधत्वाद्दशप्रत्यक्षासंभवेपिशशीयत्वेन शृंगं नास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे स्वावच्छिन्नप्रतियोगितत्त्वसंबंधेनाभावे स्वातंत्र्येण शशीयत्वप्रकारकत्वे वाधकाभावात्॥ तत्र शृंगेशशीयत्वस्या प्रकारकत्वात्॥ न च तादृशप्रत्यक्षाभ्युपगमेऽभावप्रत्ययो दिविशिष्टवैशिष्ट्यमयीदं नातिशेतेति सिद्धं न व्याधा तः॥ अभावप्रत्ययः॥ अभावलोपि कृत्साक्षात्कारः॥ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमयीदं अभावे॥ प्रतियोगितावच्छेदक विशिष्टप्रतियोगिनः प्रतियोगितारत्वावैशिष्ट्यविषयतां नातिशेतेन जहातीति तदर्थोदितं वाच्यं॥ तत्र विशिष्टवै शिष्ट्यमयीदमित्यस्य प्रतियोगितया यत्किंचिद्वैशिष्ट्यमयं विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतामित्यर्थोदितं वाच्यं॥ अत्र येति च प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिनो ज्ञानमेवाभावप्रत्ययहेतुर्न तत्प्रकारकप्रतियोगिज्ञानं तदस्यार्थः॥ निर्विकल्प कादपीति॥ च दृष्टव्यं यो निर्विकल्पककालमात्रानंतरमधीत्यर्थः॥ मात्रपदार्थमंतरप्रकारकं न व्यवच्छेदः॥ घरोना स्तीति॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधारे तु तया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकस्य धारे नास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानीमसंभवेपि केवलं विशेष्यविशेषणमिति न्यायेन घरोनास्तीति प्रत्यक्षस्यापत्तेरित्य र्थः॥ न हि अभावप्रत्ययो हीति सिद्धं तत्संनिधिया सामग्रीकार्यं नार्जयेत्॥ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगि ज्ञानस्य हेतुत्वे तदभावादेव तदानीमसादृशप्रत्यक्षं॥ तत्सत्यस्य हेतुविशिष्टवैशिष्ट्यधारे सामग्रीसत्त्वादर्घ्यसमा जसिद्धएव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः॥ न चैतदतिप्रसंगवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन वहेतुत्व मस्तुत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिविशिष्टकत्वप्रवेशेनेति तादृशं च तानं प्रकृतेपिसंभवति शशीयत्वप्रकारेण लोमादि रेव ज्ञानसत्त्वान्पूर्वपक्षिणेन अघोरत्वात्पुनः पुनर्न रजत्वप्रकारेणैव मुक्तिज्ञानाभूतभावप्रत्यक्षाद्या दनस्यासंभवादि वाच्यं॥ तथा विशशीयत्वेन शृंगं नास्तीति प्रत्यक्षासंभवात् अभावसाक्षात्कारादि प्रति

शी

राम
२१

रत्ना

योगिनी तद्वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तद्वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वमवगाहतेनाम्येति नियमात्॥ अत्र यथाऽप्यनभ्युपगमेन शृं गेशशीयत्ववैशिष्ट्यमवगाहनस्य स्वासंभवादि वाच्यं॥ रदभापाततः॥ यानयेन शृंगेशशीयत्वस्य वाधितत्वेपि वा धाप्रतिसंधानं न शर्था शृंगेशशीयत्वप्रकारकज्ञानस्य अमरूपस्यैव संभवेन शशशृंगं नास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे वाधकाभावात्॥ वाधप्रतिसंधानदशाया मपिशशीयत्वशेनिर्दिष्टतावच्छेदकत्वादकत्र दयमिति न्यायेन शशीयत्व शृंगत्वोभयप्रकारकज्ञानाच्छायात्वाशेनिर्दिष्टतावच्छेदकस्य एकत्र दयमिति न्यायेन येन शशीयत्वशृंगत्वोभयवि शिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वकस्य विशशशृंगं नास्तीति प्रत्यक्षस्य संभवाच्च॥ न हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रति योगिप्रमात्वेन हेतुत्वं गोरवान्॥ किंतु तादृशानि श्रूयत्वेन एतेन शृंगेशशीयत्वमिति वाधनिश्चये सत्यपिशशशृं गं नास्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धतया शशीयत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशृंगाभावे शशीयत्वाव छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन शशीयत्वरूपेण शृंगं नात्र प्रकारः॥ किंतु शशशृंगे वृत्तिशृंगाभावः॥ गोवृत्तिशृंगेशशी यत्वाभावे वातद्विषयः॥ न च वाधप्रतिसंधानदशायांतथाविषयत्वेपि तद्वृत्तिसंधानदशयां शशीयत्वावच्छि न्नप्रतियोगिताकशृंगाभाव एव यथोक्तप्रकारेण विषयवृत्तिवाच्यं॥ प्रतीते समानाकारत्वेपि पुरुषावस्थावैचित्र्ये ण विषयवैचित्र्यस्य कृप्यदर्शनात्॥ न च तथापि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य स्वातंत्र्येणाभा वप्रत्यक्षे प्रतिहेतुत्वानेगी कर्तृणां नानां नयेन शशीयत्वमिति वाधप्रतिसंधानदशयां मपिशशीयत्वेन शृंगं नास्तीति प्रत्यक्षासंभवादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावो मानं तत्र स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन शशीयत्वस्य प्रतियोगितासंबंधेन शृंगत्वविशिष्टवैशिष्ट्यभावे प्रकारतया वाधवृत्तिप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं॥ अ भावलोपिकृत्साक्षात्कारादितद्वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगिनो भावे प्रतियोगितारत्वे विशिष्टमवगाहमान एव तद्वैशिष्ट्य

न

स्यप्रति योगितावच्छेदकत्वमवगाहतेन तु तदनवगाहप्रतिनिधयेन तादृशप्रतीतेरसंभवात् ॥ अन्यथा धत्तेन केव
 ग्रीवादिमानास्तीत्यादिप्रत्यक्षेण संसृष्टा ॥ नचेष्टाप्रतिनिधिः ॥ घटो नस्ति घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्यैव सर्वसिद्धि
 लादिति कस्यचिन्मत्तव्यमित्युक्तं ॥ अंगेन शरीयत्वमिति बाधप्रतिषेधानर्थादयामपिशशश्रृंगनास्तीति प्रती
 तेरेकनद्वयमिति न्यायेन शरीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् ॥ घटत्वेन केवुनाचादि
 मानास्तीत्यादिप्रत्यक्षभावस्यैव बाधस्तत्तत्तथाप्येतेन पक्षस्यापि विवादात्तत्त्वात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ गतिशशश्रृं
 गनास्तीत्यादिप्रतीतेरानाभावात् ॥ प्रमाणस्यैव शरीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावे अंगस्य स्वावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन अंगभावे शरीयत्वस्य च भ्रम एव ॥ अतिरिक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
 काभावाभ्युपगमे तत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षतत्त्वतः प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिता न स्पष्टा चां नूतुत्वकथं
 तेन अतिरिक्ताभावतत्प्रतियोगित्वत्वेन घटकत्वादिकल्पने गौरवात् ॥ नच तादृशप्रतीतीनां तत्तदंशप्रमात्रम
 पिसर्वं नु भवसिद्धिप्रतिपाद्यं ॥ असिद्धेः ॥ अयमप्युक्तो रजतत्वतोनेपि प्रमात्रानुभवस्य सुवचनतया श्रुतेरपि
 रजतत्वापत्तेरित्येव तत्त्वं ॥ आचक्षते प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतिषेधप्राप्तौ रोपः ॥ संसर्गाभावबुद्धौ कार
 णं ॥ अयमपि हृदयसंयोगादिपक्षिः संबंधावच्छिन्नवन्त्यादिसामान्याभावग्रहदशायां समवायस्वरूपसंबंधात्तत्र
 वच्छिन्नतदभावात्संबंधा मेव नियतग्रहपक्षे ॥ अरोपस्य हेतुत्वे तत्तत्संबंधेन प्रतियोगितारोपेन बाधे विलंब
 संभवात् ॥ एवं च गतिशश्रृंगस्याबाधितत्वेन आरोपाभावात् ॥ शरीयत्वेन अंगभावप्रत्ययोऽत्र कथं स्यात्
 ॥ येन तत्प्रमाणं भवेदित्याहुः ॥ तदसत् ॥ आरोपस्य हेतुत्वे मानाभावात् ॥ न हि हृदयवन्मौरो यो क्वा न् नोस्तीति
 प्रतीत्यनुभवः ॥ हृदयो संयोगादियत्किंचि संधेन वन्त्यादिसामान्याभावग्रहदशायां नियतसमवायस्वरूप

रो

राम वि

२२

तु

संबंधांतरावच्छिन्नोभावग्रहस्य सत्यसंस्मार्गग्रहदशायां सर्वत्रैव वन्ति नास्तीत्येवाकारात् ॥ समवायेन वन्ति नास्तीत्याकार
 स्य च समवायत्वादिना समवायाद्युपस्थिति विलंबेनैव विलंबसंभवात् ॥ अयमपि प्रतियोगितारोपो नाभावधामने
 तुरभावभ्रमे अभिचारात् ॥ नापि तत्प्रमायां पाकरत्त घटदशामाभावप्रत्यक्षजन्यचशपामारोपासंभवात् प्रमाणा
 धारणारूपज्ञानमात्रस्यैव वृत्तेन प्रकृतेरिति संभवात्तद्वत् ॥ किंच प्रतियोगितारोपस्य कारणत्वे हि युगादौ य एव
 वृत्तित्वेति शिष्टसंज्ञाभावप्रत्ययानस्या तत्प्रतियोगितः सत्त्वादेव आरोपाभावात् ॥ किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकप्रतियोग्यभाववति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारप्रतियोगितानं प्रतियोगितारोपः स एव कारणतत्प्रकृते
 पक्षतमेव शरीयत्वावच्छिन्न अंगभाववति गतिशशरीयत्वप्रकारक अंगप्रतीतेः संभवात् ॥ अपि चैव मपि गतिशश्रृं
 नास्तीति प्रत्ययोमास्तु मशेशश्रृंगो नास्तीति प्रतीतेरन्योपि विशेषः ॥ तत्तदंगारोपस्यापि संभवात् तस्यैव अधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभावप्रमाणत्वस्य सुवचनत्वादिति कृतं पक्षेन ॥ ननु व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वान्मुप
 गमेशशश्रृंगनास्तीत्यादौ कीदृशान्ययवोधः ॥ शरीयत्व अंगत्वो भयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्या प्रसिद्धतया तेन स
 बंधेनाभावेशरीयत्वावच्छिन्न अंगप्रकारकान्वयवोधस्य शरीयत्वांशे भ्रमात्मकस्या संभवात् ॥ नच प्रतियोगिता
 मात्रसंबंधेनाभावे शरीयत्वावच्छिन्न अंगस्य च यः ॥ तादृशव्यवहारस्या सार्वत्रिकत्वे नति प्रसंग विरहादिति
 वाच्यं ॥ नत्रापि र्थः भावेन यितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसंबंधेनैव प्रतियोगिनोऽन्वयस्य भुक्तत्वा
 दित्यत आह ॥ शरीयति ॥ इति चेति ॥ इत्यस्यैव तर्कः ॥ गतिशश्रृं गनास्तीति प्रतीतेरुपगमेशरीयत्वाभा
 ववदित्यर्थ इति भावः ॥ इदमापाततः शशश्रृं गनास्तीति वाक्यप्रवणानंतरं शशः श्रृं गान् अंगभावात् शशश्रृं
 रित्यादि भ्रमानुदयापत्तेः ॥ एतेन अंगशरीयत्वाभाववदित्यभिप्रायः ॥ तादृशव्यवहारप्रवणानंतरं अंगशरीयमिति भ

मानुषपतेः॥ वस्तुतस्तु ॥ अत्रापि चोक्तं भावे प्रतियोगिना नो न्ययेः न्ययितावच्छेदका यच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वविशिष्टधर्मः सं
सर्ग इति व्युत्पत्तिः ॥ किंतु परस्परविशेषणविशेष्यभावेनान्वयितावच्छेदकमवच्छिन्नत्वे स्वनिष्ठप्रतियोगितत्वे ति
नयं संसर्ग इत्येव व्युत्पत्तिस्तथा च प्रकृतेशशोभत्वस्य शृंगत्वस्य वच्छिन्नत्वस्य शृंगनिष्ठप्रतियोगित्वस्य चरवेड
शः प्रसिद्धिसत्त्वात् परस्परविशेषणविशेष्यभावेनैतच्चतुष्टयसंसर्गकः संसर्गशोभमात्मको भावेशशीयत्वावच्छिन्न
शृंगप्रकारकोऽन्यथोपाधः ॥ एवं पीतः शखो नास्तीत्यादि ॥ अतएव गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
नयपि के बुग्रीवादिना नास्तीत्यादेनान्वययो धानुपपत्तिः ॥ के बुग्रीवादिमत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य के बुग्रीवादिमत्त्वसि
निष्ठप्रतियोगित्वस्य चरवेडशः प्रसिद्धत्वात् परस्परविशेषणविशेष्यभावेन एतच्चतुष्टयसंसर्गस्य संसर्गशोभ
मात्मकस्यैव के बुग्रीवादिमत्त्वसि प्रकारकाभावविशेष्यकमन्ययो धस्य संभवात् ॥ शशशृंगवत्सीतः शंखः वदिस्यादिति
शिष्टबुद्धिं प्रतिप्रतिबंधकपरस्परविशेषणविशेष्यभावेन तादृशचतुष्टयसंसर्गकोऽुपावेशशीयत्वावच्छिन्न
शृंगशंखत्वादिप्रकारके निश्चय एवेति तत्त्वं ॥ केचित्तु भवयितावच्छेदकमवच्छिन्नत्वे स्वनिष्ठप्रतियोगित्वे चरति न
यं चरवेडशः संसर्गकं संसर्गतात्त्व्यासंन्यवृत्ति एव व्युत्पत्तिः ॥ इति काव्यनुपपत्तिरित्याहुः ॥ केचोचि क्षणमाशंकते
॥ अथेति ॥ ननु किमिदमसामानाधिकरणं तदधिकरणवृत्तित्वाभावः ॥ तदनधिकरणवृत्तित्वं वाऽभ्याप्यभिधा
रिण्यतिव्याप्तिः ॥ साध्यसामानाधिकरणत्वे सतीत्यस्यैव सम्यक्त्वे भावद्वयघटनायोगोरवसाधिकरणत्वं तस्य
वैयर्थ्यं च ॥ द्वितीये समवाये नाकाशदिदेतुके वन्दिमाना काशादिस्यात्वावतिव्याप्तिजराण्यरेतत्तावच्छेदकसं
बंधेन संबन्धितार्थकस्य साधिकरणपरस्य सार्थकत्वे पिकेव ज्ञान्ययिन्यव्याप्तिः ॥ केवलान्वयिनिसाध्या
सामानाधिकरणं निरधिकरणं अकाशोदप्रसिद्धमिति मूलविरोधश्च भवेत् ॥ साध्यसामानाधिकरणत्वे त्वनसा

राम
२३

अस्या सामानाधिकरण्ये येषु तानि साध्यासामानाधिकरणानीति ब्रुवन्ति ॥ तेषामनधिकरणत्वं ॥ तदभावबलं ॥
तस्मिन्सति साधिकरणत्वं ॥ तदवच्छिन्नाधिकरणत्वं ॥ तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं ॥ सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वो धनात्
अवच्छेदकत्वं चान्नूनवृत्तित्वं ॥ तथा च साध्यवदवृत्तिसकलपक्षार्थाभावयत्वेन दधिवरणतायाऽन्यन्नवृत्तित्वमि
त्यर्थः ॥ यत्पदे तु पर ॥ अन्यन्नवृत्तित्वव्यापकत्वं ॥ तच्च तत्समानाधिकरणन्योपभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं ॥
अभावश्च साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः ॥ तेनैव शिष्यव्यासज्जयन्ति प्रमावच्छिन्नाभावं जलादिजस
एतादृशतत्त्वपदाद्ये विशेष्यभावं चादायनातिव्याप्तिः ॥ इत्यधिकरणताहेतुतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यातेन धमावयकादि
मादायनाव्याप्तिः ॥ न च यस्यान्नवृत्तित्वं इत्येवास्त्विकेऽधिकरणताप्रवेशेति वाच्यं ॥ यथासन्निवेशे येषां भव्यात् ॥ न
चैवं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः ॥ वृत्तिवन्मानस्यैव काविकेदेशिकविशेषणताभ्यां साध्यवन्महाकाशमदादिकवृत्तित्वेन इव
त्वं दवृत्तिरवृत्तिरेव तदभावस्य सत्ताधिकरणताव्यापकत्वात् ॥ यदि चावृत्तेरपिकालादिवृत्तित्वं तदा इव पृथिवीत्वादि
त्वादावव्याप्तिः इत्यन्तवदवृत्तेरप्यप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ विशेषणताविशेष्ये एसाध्यवृत्तित्वं युत्र प्रसिद्धमित्यत आ
ह ॥ केवलान्वयिनाति ॥ यथाऽप्रत्ययथासंबन्धिवत्पूषयति ॥ साध्यसामानाधिकरणत्वं इति ॥ साध्यानधिकरणधि
करणात्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं ॥ साध्याधिकरणत्वं नधिकरणत्वं साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः ॥ केवलान्व
यिनाति ॥ अथैतत्पर्यं ॥ साध्यानधिकरणस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयेऽप्याह ॥ यद्विचिदिति ॥ साध्याधिकरणविशेषण
मेतत् ॥ न अन्यनधिकरणे वृत्तित्वाभावमति साध्याधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावेति च इव सत्त्वादित्यादावति
व्याप्तिरिति भावः ॥ प्रकाशान्तरेण व्यभिचारित्वमाशङ्क्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ स्वस्य धनं एवं च केवलान्व
यिन्यपि नाव्याप्तिः ॥ ये हेत्वादिसामानाधिकरणघटाभावादिप्रतियोगित्वाभावस्य वाच्यत्वादि सत्त्वादिति

ने

જાયા ૫

24

तु तदधिकरणवृत्तित्वमेवत्वादेवैयधिकरणप्राप्तिसिद्धेरित्युत्तरयेवासंगतेः ॥ न च साधनसमानाधिकरणया
वक्ष्यमाधिकरणप्राप्त्या तदनधिकरणमप्यप्रसिद्धमिति वाच्यं ॥ अत्येकनिरूपितवैयधिकरणस्योक्तत्वात् ॥
नन्वेववन्निमान् धर्मद्वितीयादौ वन्ने धर्मसमानाधिकरणमहानमन्तान् धर्मधिकरणयः पिंपादिवृत्तित्वाधिकरणत
याः व्याप्तिः ॥ न च वैयधिकरणपदेन तदनधिकरणमन्त्रवृत्तित्वमुक्तमिति वाच्यं ॥ रूपवान् वृत्तिवृत्तित्वादिस्मादा
व व्याप्तिः यद्यप्यस्य पृथिवीत्वसमानाधिकरणया वक्ष्यमात्रगत्तत्त्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वात् ॥ घटीयरूप
स्य पृथिवीत्वसमानाधिकरणया पदं तर्गतपदत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वादिति क्रमेण कस्यापिरूपस्य साधन
समानाधिकरणया वक्ष्यमाणप्रत्येकनिरूपितवैयधिकरणानधिकरणत्वाभावात्तदुक्तान्यत्वविशिष्टसत्तावा
न्नातेरित्यादौ ॥ अतिव्याप्तेर्विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति चेन्न ॥ साधनसमानाधिकरणया बन्तो धर्मस्तत्त्वत्ये
कानधिकरणमात्रवृत्तियक्ष्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं तादृशधर्मभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिक
रणस्य विवक्षितत्वादिति द्विष्टं ॥ ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मे विशेषणीयः ॥ यद्वा यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि धर्मसा
नधिकरणमात्रवृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणयत्किंचिद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तियक्ष्मा
वच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्धर्माभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरणमिति पृथक्सिद्धमिति नायं दोष
इत्युत्तरसाधकं ॥ महानसादाविति ॥ धर्मादावपीति ॥ अत्र तदनधिकरणपदेन तदभावाधिकरणतद्वृत्तिर्वा
वक्तव्यं मुभयथापि धर्मसामानाधिकरणयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नेव समवायेन तदभावाधिकरणतद्वृत्तिर्न च
महानसादिरेव तद्वृत्तित्वात् वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताया इत्यव्याप्तिरिति भावः ॥ ॥ अत्रास्तं अत्र वैयधि
करणं तदनधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणवृत्तित्वं वा ॥ यादौ आह ॥ प्रमृत्तौ ददिति ॥ द्वितीयमपि तद्वृत्ति
छायेताभावप्रतिषेधित्वं तद्वृत्तिछान्नोभ्याभावप्रतिषेधितावच्छेदकत्वं बाध्यमपि न युक्तमित्याह ॥ महान

सादयित्वाः ॥ अत्रापि येन साक्षात्माद्यं कते ॥ अथेति ॥ अत्रोपाधिकः संबंध इति ॥ उपाध्यभावविशिष्टं साध्या
 सामानाधिकरणमित्यर्थः ॥ वेदशिक्षणं च कश्चि करणवृत्तिर्न उपाध्यभावस्य संबंधं सामान्येन ग्राह्यः ॥ मय्या
 ५०० मत्वादि त्वादेय एव ॥ त्वाद्युपाधेरभावस्य सत्तादौ सत्त्वा दित्यास्यापत्तेः ॥ ननु अभिचारिता संबंधेन साध
 ना व्यापकत्वं दत्तं वैयर्थ्यापत्तेः ॥ केचि उपाध्यभाव उपाधितावच्छेदकसंबंधेनोपाधिसामान्याभाव एव ग्राह्यः
 २०० सत्त्वादि त्वादेय उपाधितावच्छेदक संबंधेन ५०० सत्त्वात्तरत्वाद्युपाधेरभावस्यासत्त्वात् नानातिव्याप्तिः ॥ न
 च तावत्तमे नैव तद्विहेतु के संयोगेन धर्मसाध्य के अभिचारिण्यतिव्याप्तिः ॥ तत्र साधनवृत्ति धर्मस्य साधन
 व्यापकत्वेनियमेनोपाधित्वासंबन्ध इति वाच्यं ॥ तस्य विरुद्धत्वेन साध्य सामानाधिकरण्यदाने नैव वारणसंभवा
 दित्याहुः ॥ तदसत् ॥ अत्रेयत्वात् त्रमेयत्वात् घटाभावो घटाभावादित्यादौ अभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तत्र
 साधनावृत्ति धर्मस्यैवोपाधित्वसंभवता इति दिक् ॥ न न उपाधित्वं साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वं सम
 व्याप्तत्वं च व्याप्तिवृत्ति संतद्यव्याप्यत्वमनोपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थित्यत आह ॥ उपाधिश्चेति ॥ ननु तथा
 पि व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं तच्च व्याप्यत्वमनोपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थित्यत आह ॥ व्यापकत्वं
 त्विति ॥ नन्वेवमत्र अभिचारिणोपाधिसंबन्धस्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ अभिचारे चेति ॥ ननु प्रतियोगि
 त्वविरोधित्वं च नियतसहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभावव्याप्यत्वं तदपि च व्याप्यत्वमनोपाधिकत्वं
 तररूपमित्यनवस्थित्यत आह ॥ प्रतियोगित्वं चेति ॥ प्रतियोगित्वं सहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभाव
 चेत्तन्वयः ॥ तथा चोक्त्वा च त्वयोरपि विरोधित्वं ज्ञेयत्वात् त्वस्य च त्वप्रतियोगितापत्तेरिति भावः ॥ अथो
 न्यति ॥ इदमाद्याततः ॥ येन संबंधेनाभावः ॥ तेनैव संबंधेन व्याप्यत्वं सहानवस्थानं नियतपदेन अवश्यं वक्तव्य

राम
२६

मय्या समवायादि संबंधेनावच्छिन्नवत्त्वाद्यभाववतिमहानसादौ संयोगेन वत्त्वादेर्देहेत्यव्याप्यतापत्तेः ॥ तत्राचान्यो
 न्याभावप्रतियोगिनिना व्याप्तिः ॥ अथो न्याभावस्य तादात्म्य संबंधेनावच्छिन्न प्रतियोगिता कत्वा तेन संबंधेन प्र
 तियोगिनस्तदभावव्याप्यत्वात् ॥ धिं बुद्धेययोगादिसंबंधावच्छिन्नसत्ताद्यभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः ॥ तेन संबंधेन स
 तादेः तदभावव्याप्यत्वात् नृघटत्वादेर्देवत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिश्च स्वाभावविरोधित्वमित्युक्तौ च स्वाभावस्य
 तेष्वर्थस्य पूर्ववत्त्वमित्येव ब्रूयमाणं सारं ॥ तथा प्रतियोगित्वमपीति ॥ प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपसंबंधविशेष इति
 शेषः ॥ अभावविरुद्धत्वमिति ॥ यस्याभावस्याभावो भवति स तस्याभावस्याप्रतियोगी भवतीत्यर्थः ॥ भवति घ
 टाभावस्य प्रतियोगी घटा घटाभावस्याभावः ॥ तदभावत्वेन तत्प्रतियोगित्वमिति तु निवृत्तिः ॥ घटाभावस्यापि घ
 टप्रतियोगित्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादात्म्य संबंधेन प्रतियोगिनोप्यन्योन्याभावाभावतया च नान्योन्या
 भावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः ॥ नवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकः इति व्याप्तिः ॥ अत्यन्ताभावाभावस्याप्रतियोगि
 रूपत्वे न घटादिभेदस्य घटादिभेदस्य तादात्म्याभाव रूपतया घटादिभेदस्य तादात्म्य रूपस्य घटत्वमिति ॥ प्रतियोगितावच्छे
 दकधर्मस्यापि घटा न्योन्याभावप्रतियोगित्वात् ॥ विवेचितं चेद् ॥ साध्याभाववृत्तिव्यतिथिप्रथमं लक्षणं व्याख्याना
 वसरे ॥ न च तत्रापि संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कर्तुं एवभाव रूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्र
 तियोगिन्यव्याप्तिः ॥ तादृशव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्य
 भावादिति वाच्यं ॥ आकाशाद्यभावस्य केवलान्वयित्वेति प्रतियोगित्वव्यवहारान्ध्यानुपपत्त्या आकाशा
 दौ तदभावत्वस्यैव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेति तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्यभ्यु
 पगमात् केवलान्वयित्वेति लक्षणं प्रतियोगि व्यधिकरणं निरूपितवृत्तिप्रत्यक्षस्य तादात्म्याभावविशेषप्रणयित्वं

केवलान्वयित्वानुपपत्तिः॥नचैवंसमवायिसंबंधेनगुणादिमतिघटादौतादृशगुणप्रभावाभावप्रत्ययापत्तिरितिवाच्यं।
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिमत्वस्यैवाभावाभावप्रत्ययनिषामकत्वान्अन्यथासमवायेनघटादिम
तिकपालेसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटात्तत्ताभावाभावप्रत्ययापत्तिः॥एवंप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगि
मत्वावच्छेदककावात्तत्तत्ताभावाभावप्रत्यायादन्यथोत्पत्तिकालेपिसंयोगसंबंधावच्छिन्नैतद्घटात्तत्ता
भावाभावात्तत्प्रत्ययापत्तिरसौगुणादिमत्वापि कालादौनतादृशगुणप्रभावाभावप्रत्ययइतिमणिकृतामा
शयः॥केचित्तुनेदंप्रतियोगितासामान्यनिर्वचनंतत्त्वस्वरूपसंबंधरूपत्वात्किंतुप्रकृतबैलक्षण्यघट
कप्रतियोगितामात्रनिर्वचनमेवतेनास्यान्योन्याभावव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनोरव्याप्तिर
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकइतिव्याप्तिश्चनदोषाय॥नचैवंप्रकृतवृक्षेणेतत्ताभावपदेवैयर्थ्यमितिवा
च्यं॥तत्त्वस्वरूपवैलक्ष्ण्येनात्वादित्याहुः॥तदसत्॥आचार्यैरत्रावविरहात्मत्वैस्तनःप्रतियोगितेत्यनेनप्रतियोगि
तासामान्यस्यैवनिर्वचनात्॥तस्योक्ताभिप्रायेणोयोपैपादनेप्रकृतैपिप्रतियोगितासामान्यस्यलक्ष्यत्वेपि
स्मृतिविरहात्॥भावविरहेत्यत्रषष्ठीतत्पुरुषसामासादृश्यर्थतयाप्रतियोगित्वंघटकतत्त्वस्वरूपसंबंधवि
शेषरूपमेवाच्यंतथाचलाद्यवास्तवशक्यत्वाच्चतदेवप्रतियोगित्वंनत्वभावविरहात्मत्वंगौरवादिस्वस्वरसो
वाशहेनसंचितः॥यत्किंचिदिति॥यत्किंचित्काश्चाप्यपकृष्टंकिंचित्साधनायापकधर्माभावः॥गुणवत्त्वा
दिसाध्यव्यापकप्रमेयत्वादिसाधनायापकस्वरूपत्वादेर्धमादिसत्त्वादितिभावः॥प्रकृतैति॥प्रकृतसाध्यव्या
पकप्रकृतसाधनायापकधर्मैरेत्यर्थः॥निषेधमिति॥प्रकृतसाधननिषेधप्रतियोगित्वेनसाधनमश
क्यइत्यर्थः॥शक्यंयावदिति॥निषेध्यतइति॥अनौपाधिकत्वपदेननिषेधप्रतियोगित्तयावोध्मतइत्यर्थः

शम

۳

यावत्साध्यव्यापके साधना व्यापकत्वाभावाद्यवत्साधना व्यापके साध्यव्यापकत्वाभावाः नौपधिकत्वपदा
धरतिभावः॥ अथि करणत्वादिति॥ निरुक्त निषेधस्य हेतुत्वे निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरण
त्वादित्यर्थः॥ तथाच तादृशानौपधिकत्वविशिष्टं साध्यसामानाधिकरण्यं सर्वत्र हेतो नास्तीत्यव्याप्तिरि
तिभावः॥ वैयधिकरणमुद्धरति॥ यावदिति॥ यत्साध्यस्य॥ यत्साधनसामानाधिकरण्यस्य॥ यत्साधनं धनस्य॥ साध्य
यस्य साधनस्य भवत्॥ अत्र नौपधिकत्वं तथाच यावत्॥ साध्यव्यापकव्यापकं साध्यकत्वावत्॥ साध्यव्यापकव्याप
ककत्वाभावात् नौपधिकत्वमित्यर्थः॥ तथाहीत्यादिरुच्यथाश्रुतीभिर्प्रायेण यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्ना व्याप
कतावच्छेदकं यावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे
दकं यावत्तद्वर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्वर्मावच्छिन्नत्वमनौपधिकत्वमित्यर्थे लुभकोपि दोष इत्यव
धेये॥ नापीति॥ साध्यं यावतामव्यभिचारियावद्भाववदव्यतितावतामव्यभिचारित्वं तावद्भाववदव्यति
त्वे साधनस्यानौपधिकत्वमित्यर्थः॥ सोऽप्यौपिकसाध्यमुपाधेरव्याप्यमभिचारित्वं च साधनं तदव्यभिचारी
ति तद्वच्छेदरतिभावः॥ तर्हि लाघवात् साध्यव्यभिचारित्वमेव तदव्यतितावत्॥ साध्येति॥ अत्रेष्टापत्तेराह
तच्चेति॥ केवलाव्यव्याप्तेरिति भावः॥ ननु तर्हि केवलान्वयिग्राह्यमेव गुरुशरीरं स्यात्पुच्छलक्षणस्याह
रोऽस्त्विति चेन्न॥ अत्रापि केवलान्वयसंज्ञं ग्रहं॥ तादवस्थ्यात्॥ तत्र हि साध्यस्य प्रमेयत्वादेर्यदस्य ताभाववदव्यति
त्वं॥ तादृशधर्माप्रसिद्धेरिति हृदयं॥ सीलावती दारिद्र्यलक्षणमाशङ्कानि यकरोति॥ नापीति॥ क्वात्सर्वं नैति विशेष
तो तृतीया॥ तथाच क्वात्सर्वं नैति विशेषेण सर्वेणेत्यावत्॥ अत्र क्वात्सर्वं साधनं स्य साध्यस्य साधनाश्र
यस्य साधनसामानाधिकरण्यधर्मस्य बाधिवक्षितं॥ अत्र क्वात्सर्वं न साधनेन साध्यस्य सामानाधिकरण्य

भयहे तुके धातिव्यतिरिक्ति भावः॥ अतिरेकित्वाति॥ अतिरेकीत्यग्रहशायां मित्यर्थः॥ व्याप्तिः॥ पराजितमशीविषय
तयानुमितिप्रयोजिका॥ नन्वेव परस्परव्यभिचारस्त्यत आह॥ एतयो रिति॥ जनकत्वे॥ प्रकाशे विषयतया जन
कतावच्छेदकत्वे॥ केवलान्वयि साध्यकानुमितौ निरुक्तकेवलान्वयि साध्य सामानाधिकरणविशिष्टकतापरा मशी
व्यतिरेकि साध्यकानुमितौ साध्यवदव्यावृत्तिमत्तापरा मशी हेतु रित्यर्थः॥ केवलान्वयि साध्यकत्वेन निरुक्तकेवला
न्वयि साध्य सामानाधिकरणविशिष्टकतापरा मशी व्यतिरेकित्वात् तस्य त्वमेव ते ने देवाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि
पि व्यतिरेकि त्वभ्रमदशायां साध्यवदव्यावृत्तिमत्तापरा मशी हेतु रित्यर्थः॥ न च
हेतुकारणवाधाया न वयेव तत्र तदानीं अनुमिति रिति वाच्यं॥ अनुभवविरोधात्॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधादि
भेदेन निरुक्ततामानाधिकरणस्य विभिन्नतया परस्परव्यभिचारस्य पूर्वचत्वाच्च॥ एवसाध्यवदव्यावृत्ति मत्ता
परा मशी व्यतिरेकित्वात् तस्य त्वमेव व्यतिरेकि साध्यकत्वं॥ तेन व्यतिरेकि साध्यस्य केवलान्वयित्वभ्रमदशा
यां निरुक्तकेवलान्वयि साध्य सामानाधिकरणमात्रपरा मशी हेतु रित्यर्थः॥ न च व्यभिचारस्तत्त्वस्य॥ नापि
हेतुतावच्छेदकसंबंधादिभेदेन साध्यवदव्यावृत्तिमत्तापि विभिन्नतया परस्परव्यभिचारश्चेति भावः
ननु तर्हि अनुमितिसामान्ये विप्रयोजकमित्यत आह॥ अनुमितिमात्रेति॥ पक्षधर्मैव॥ पर्वतादि नि
रूपितसांसारिकविषयैव॥ निरूपितांतं स्वरूपकथनं॥ तन्निवेशोऽनुगुणमापत्तेः॥ प्रयोजिकात्वा
न निष्कृतपाकारणतावच्छेदिका॥ तथा च अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिष्ठापनाय तो विशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्व
मिति भावः॥ ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमिति वक्तव्यमिति॥ विशिष्टत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात्॥ गौरवात्॥
प्रकारित्वविशेषित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयप्रसंगाच्च॥ नन्वेव निरुक्त

राम
३०

व्याप्तिद्वयज्ञानविरहदशायां मयि धर्मवाम्यवर्तमानादि पक्षधर्मतात्मानादनुमितिसामान्योत्पत्त्यापत्तिः सामा
न्यसामर्थित्वादित्यत आह॥ नन्वेति॥ विशेषसामग्र्यतिष्ठकेवलान्वयि साध्यकानुमितिसामग्री॥ व्यति
रेकि साध्यकानुमितिसामग्री च प्रकृतेश्च विशेषसामग्रीति भावः॥ सव्यतिरेकित्वात्॥ यावन्तिसाध्यवृत्तितदव्यावृत्तिमि
त्यर्थः॥ साध्योक्तकस्य विशेषतो वावत्साध्यस्याधिकरणप्रसिद्धेः॥ तथा च्यादिति॥ यावत्साध्यवृत्तेः न्य
त्यादित्यर्थः॥ यावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिका न्यो न्याभावस्य केवलापित्यादिति भावः॥ रूपापाततः साध्य
वत्तावच्छिन्नप्रतियोगि ताका न्यो न्याभाववदव्यावृत्तिमत्तत्वं॥ सामान्याभावा नभ्युपगमपिसाध्यवत्ताव
च्छिन्नप्रतियोगिताका न्यो न्याभावकूट्याधिकरणवृत्तित्वमेव वक्तव्यमित्युक्तं प्रामाण्यात्॥ वस्तुतस्तु॥
सर्वत्रैव साध्यकेवलान्वयित्वव्यतिरेकि त्वग्रहशाभेदेन कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्षया वावा हेतुप्र
मानाधिकरणत्वादिवदप्राणव्याप्तिज्ञानस्यैव सर्वत्र हेतुता उचिततस्यो भयदशायां मेव संभवोक्तः॥ न च
हेतुसाधनाधिकरणप्रवेशे एकस्मिन्नेव साध्यो हेतुतावच्छेदकभेदेनानेन कार्यकारणभावापत्त्या तदपेक्षया
कार्यकारणद्वयमेव लघुश्रुतिवाच्यं॥ उक्तकमेव निरुक्तव्याप्तिद्वयस्यापि हेतुतावच्छेदकसंबंधादि घटिततया
हेतुतावच्छेदकाभेदेन कार्यकारणभावभेदे स्यादिति शङ्क्यात्॥ न च तथापि यत्र विषयविशेषे व्यतिरेकि त्व
ग्रहदशायां कदाचिदप्यनुमितिनोत्पत्त्या तत्र जाययात्केन चयि साध्य सामानाधिकरणतानस्यैव हेतु
त्वं युक्तमिति वाच्यं॥ तत्राप्यभावे हेतुसामानाधिकरणानुपस्थितिदशायां अनुमित्यनुपपत्तिस्तु
नानाधिकरणोक्तज्ञानस्याप्यवश्यं हेतुत्वात्॥ अनुभवापत्तापेक्षाद्यवत्सर्वत्रैव साध्यभाववदव
त्तित्वज्ञानमेवा अनुमितिहेतुः॥ साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहशायांचानुमितिरिति वासि के त्वस्यैव वक्तु

वला

त्वात् ॥ तच्चा नुपदं स्फुटी भविष्यति ॥ अधिकरणत्वं च संबंधित्वमात्रेण तादात्म्यादिवत्प्रतियोगिकसंबंधे
 न हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुत्वधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्यति ॥ संबंधित्वं च तदर्थित्वं च तच्च त्वं
 नियामकनियामकसंबंधमात्रनिरूपितः संबंधिमात्रसाधारणो धर्मधर्मिभावस्य स्वरूपसंबंधविशेषः ॥
 न त्वाधारमात्रवृत्तिः ॥ अतएव चागृहीतासंस्पर्शकधर्मधर्मिभावो चैरेकज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वमिति धर्मिमा
 सकाः धर्म्यापाद्यदस्पृष्टानं चैव न स्पृधनमिहादिविषयित्वस्वत्वादिद्वयधर्मियामकसंबंधसंसर्गकविशि
 ष्टधर्म्यत्वादीवत्तत्वाव्याप्यते ॥ एतेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वधिकर
 णत्वविवक्षणेन प्रतियोगिकसंबंधनहेतुतायामव्याप्तिस्तद्विशेषः ॥ संबंधित्वमात्रविवक्षणे च द्वयवि
 शिष्टसत्त्वादितादृशव्याप्तिः तद्वच्छागुणहेतुविशिष्टसत्तानिरूपिताधारताविरहे पितृसंबंधितायाः
 सत्त्वादित्यपि निरस्तं ॥ विशिष्टनिरूपिताधारतावद्विशिष्टनिरूपितायाः धर्मिता परतन्मत्वाः संबंधि
 ताया अपि विवक्षितताया गुणधर्मसत्त्वात् सत्तावान्तरमव्याप्तिस्तद्विशेषः ॥ स्वत्वाद्यधिकरणे महत्त्वसाहे
 वाजिकविशेषणतादिना वर्तमानस्य सत्त्वादिसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव सत्तात्वादिक
 मित्यव्याप्तिः ॥ एवं कपिसंयोगात्तद्वच्छागुणहेतुव्याप्यवृत्तिसाध्यकसत्त्वे ॥ तावद्व्याप्ति
 श्रमाध्यासाद्यभावस्यापि निरूपकहेतुसमानाधिकरणत्वादतः प्रतियोग्यसमानाधिकरणे
 ति पक्षः ॥ तृतीयस्य हेतुविशेषणं ॥ तथा च स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
 हेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबन्धिनिवेन केनापि संबन्धेन वर्तमानो योभावस्तत्प्रतियोगितात
 वच्छेदकं हि संप्रति ॥ स्वपदमभावपरं ॥ न च साध्यसाधननैरेव व्याप्तिर्नैराव्याप्यवृत्ति साध्यकच्छले ॥

नेदं विशेषणं सफलं ॥ अत्रागोच्यविशेषणताविशेषसंबंधेन साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यी
 प्रतियोगित्वतद्वच्छेदकत्वात्तरावच्छेदकसंबंधेन वा हेतुत्वधिकरणवृत्तित्वविशेषणदेव साध्याभा
 वस्य यथाकथंचित्संबंधेन हेतुत्वधिकरणवृत्तित्वमात्रव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तेर्विशेषसंज्ञा
 दित्तिवाच्यं ॥ तत्राप्येतद्विशेषणानुवाहने साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वव्यवहारेण सामानाधिकरण्य
 भ्रमेऽनुचित्यनुरूपपक्षे ॥ हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां साध्यत्ववच्छेदकावच्छेदकत्वग्रहे
 तादृशप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वाभाववृत्तिसंज्ञात्प्रकृतत्वसत्त्वोत्प
 माणमुत्पातयैव विवक्षणीयत्वादिति भावः ॥ स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेन स्वप्रतियोग्याधि
 करणेन केनापि संबन्धेन वर्तते यत्तद्वत्त्वसंयोगसत्त्वादित्याप्तवृत्तिव्याप्तेः सत्तायाः द्वये संयोगाभा
 वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतु स्वप्रतियोग्यधिकरणेन केनापि संबन्धेन वर्तमानत्वसत्ता
 यान्तावः ॥ तथा च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्ताया गुणधर्मवैव संयोगसाध्यानाधिकर
 णात्पत्त्याभावपक्षमस्तो नास्ति व्याप्तिः ॥ एतेन हेतुत्ववृत्तयत्तादित्यादौ तादृशाभाववृत्तिसिद्धिः ॥ यदत्रा
 धवप्रतियोग्यसमानाधिकरणं त्वेयत्वमित्यादि निरस्तं ॥ सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सा
 माप्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ न चैवं वैदूर्याव्याप्यवृत्तितया वक्रिमान्ध्रमादित्यादिव
 व्याप्तिः ॥ हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यासाध्याभावस्यापि धर्माद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसा
 मा ~~व्याप्य~~ नाधिकरणभावस्य धर्मादौ सत्तादित्तिवाच्यं ॥ स्वप्रतियोग्यधिकरणवर्तमानत्वसा

3- मान्याभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वात्॥
इत्येवमपिमान्ध्रमादित्यादेवन्त्यादिसामान्याभावस्यप्रतियोग्यधिकरणत्वविवक्षितत्वाभावविशिष्टहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुः हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वमेवाप्रसिद्धमन्तोः भावांतरस्ये-
वत्वत्ताएवधरकत्वान्नायाति॥ केचित्प्रतियोग्यसमाकांक्षाधिकरणत्वमन्यताभावविशेषणं।
नचेवंकपिसंयोगीएतदुक्तत्वादिह्याहेअयमितिस्वरूपा॥संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारण-
यसामानाधिकरणस्याप्याप्यवृत्तित्वात्पुनरागमस्यावश्यकताहेतुसामानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्या-
पिगुणादेप्रतियोग्यसमानाधिपूरणत्वात्तदित्यन्यं॥अप्रतियोग्यसामानाधिकरणपविशिष्टेभावे-
हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वादित्याहुः॥तदस्तत्॥विशिष्टस्यानतिरिक्ततयागुणाध्वस्यत्ववि-
शिष्टसत्तायागुणादिवृत्तित्वव्यतिरिक्तयोगिसामानाधिकरणभावविशिष्टकपिसंयोगाभावस्याप्येव न वृ-
त्तित्वत्वात्॥नचहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरणभाववत्त्वविवक्षित-
मेतद्भावायेवहेतुसमानाधिकरणत्वपदमितिवाच्यं॥कुसृष्टिकल्पनापत्तेः॥वस्तुतस्तत्रप्र-
योग्यसामानाधिकरणत्वंनप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावः सत्तायागुणेतत्संयोगाभावप्र- 3-
तियोगीसमानाधिकरणत्वमितिप्रतीतिर्गुणादेसत्ताविशेषादृशसामानाधिकरणत्वस्यावच्छेदकता-
संबंधेनाभावविशिष्टकतयासाप्रानाधिकरणस्याप्याप्यवृत्तित्वेमात्रादेनसंयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः
किंतुप्रतियोग्यनधिकरणेयेनवेनापिसंबंधेनननुमानत्वंनरपिहेतुविशेषणत्वभावविशेषणंकपिसं॥

योगीएतदुक्तत्वादित्यादावव्याप्तेः तादृशस्याहेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापिप्रतियोग्यनधि-
करणगुणादिवृत्तित्वादिशिषस्यानतिरिक्ततयाप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टानाकस्यहेत्वधिक-
रणवृत्तित्वाविवक्षणेप्यतिस्तारात्॥नचनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यहेतुविशेषणत्वेपिवृ-
त्त्याप्यवृत्तित्वावद्विमान्ध्रमादित्यादेवव्याप्तिः धर्माधर्मादिसामानाधिकरणवत्त्वादिस्तस्याप्य-
भावस्यापिप्रतियोग्यनधिकरणधर्मावयवादेवतेः कपिसंयोगीएतद्विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्या-
प्तिश्चनिरुक्तहेतुसमानाधिकरणेयोऽभावकपिसंयोगसामान्याभावविशिष्टस्यानतिरि-
क्ततयातत्प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तिरपिहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुस्तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाकपिसंयोगत्वस्येतिवाच्यं॥निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वात्॥एवंचवद्विमान्ध्रमात्कपिसंयो-
गीएतद्विशिष्टसत्त्वादित्यादेवद्विकपिसंयोगादिसामान्याभावस्यप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमित्यजायते-
रस्येवत्वत्ताएवधरकत्वान्नायाति॥एवंचप्रतियोग्यनधिकरणयदेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणंतत्रयेनकेनापिसंबंधेनवर्तमानोयोऽभावइत्यभावात्तानि श्रुतं॥
प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्येवप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वधिकरणत-
यावृत्तित्वपर्यंतानुधावनेगौरवात्प्रयोजनभावात्॥अत्रप्रतियोग्यनधिकरणत्वंप्रतियोगि

तावच्छेदक संबंधेन यत्प्रतियोगितत्वे हेतुत्ववच्छिन्नप्रतियोगिसंबंधितत्वं प्रपञ्चाज्ञानवच्छेद-
 कत्वादिमान् धर्मादित्यादौ समवायेन ज्ञानवन्तादेः साध्यतायां सिद्धत्वं ज्ञेयत्वादित्यादौ कालि-
 कसंबंधेन वाच्यत्वादेः साध्यतायां कति आत्मापत्तेः । हेतुसमानाधिकरणस्य समवायसंबंधावच्छि-
 न्नज्ञानवन्त्याद्यजायस्य काविकसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यजायस्य च विषयत्वसंयोगाविशेषा-
 एताविशेष संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेतुवधिकरणमित्यत्रांतरमेव तादृशतत्वातिप्रो-
 गितानवच्छेदकत्वात् ज्ञानत्ववच्छिन्नवाच्यत्वादेः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानुज्ञातेः अस-
 त्वमूर्तत्वो जयवाच्यत्वादितादवतिव्याप्यपत्तेः । हेतुसमानाधिकरणस्य विशिष्टस-
 त्तावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेतुवधिकरण-
 मित्यत्रांतरमेव तादृशतत्वातिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति । इत्यत्रादिः विषयितादित्यनि-
 यामकसंबंधेन धरादेः साध्यतायां ज्ञानत्वादिहेतौ विषयितादिदिसंबंधावच्छिन्नप्रसंगा-
 वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धा । तिव्याप्यपत्तिरतो । धिक-
 रणत्वमप्राप्त्यसंबंधित्वानुधावनं । केचित्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसं-
 बंधेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य संबंधितत्वं तावतापि ज्ञानवान् धर्मादि-
 त्यादावतिव्याप्यपत्तिरतो न ज्ञेयत्वादित्यादौ तत्सत्ताविषयित्वव्याप्यविशेषणत्वादिसंबंधेन
 धरादेः साध्यतायां प्रतियोगितानत्वमप्राप्त्यत्वादिहेतुतावमापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसंबंधे

नरेत्वधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकविषयितादिसंबंधेन भावमानस्येव प्रतियोगिसंबंधितपाता-
 दृशाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तथात्वाभिधाने तु संबंधितरावच्छिन्नाभावमाहा-
 येव प्रसिद्धिरित्यनुपपन्नं । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक-
 संबंधेन बोध्यं । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानुज्ञातेः हेतुवधिकरणस्य गुणकर्मादि-
 स्वरूपसंबंधेन गुणकर्मान्यत्ववत्तः सत्तादेः समवायसंबंधेनाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः ननु त-
 याध्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधित्वं किं प्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नस्य यस्य कस्य
 त्विसंबंधित्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा प्रतियोगितावच्छेदकप-
 त्वं चिदवच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा आधेकपिसंयोग एतदुक्तत्वादित्यादावपत्तिः । क-
 त्विसंयोगत्वावच्छिन्नयत्वे चित्तकचित्संयोगासंबंधित्वादेतदुक्तत्वादिता येव हि मान् धर्मा-
 दित्यादावसंज्ञापत्तः । एवंविधाज्ञावो नास्ति यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंब-
 धिहेतुत्वसंबंधी पर्वतादिकं जयत्वाद्यजावनिष्ठस्याकाशावादिहेतुस्याज्ञाताधिकरण-
 क्त्वावत्वेनाधिकरणस्वरूपतया आकाशावादिरेपि जलत्वाद्यजावप्रतिप्रतीतत्वं संब-
 धित्वात्पर्वतादेः । न च इत्यत्राद्यकान्तररूपान्तावएव तादृशः प्रसिद्धिरिति वाच्यं । ज्ञेयस्या-
 पित्वसमानाधिकरणव्यवहारावच्छिन्नत्वात् । तदेदस्य नाधिकरणस्वरूपानतिरेकितया
 अन्योन्याभावरूपप्रतियोगिसंबंधिहेतुसंबंधित्वात् । अतो ज्ञातत्वात् तावत्साध्यधिक-

३६

रणातिरिक्तत्वेऽपि अन्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरिक्तत्वात् नवनवानयेऽभावाधिकरण
काव्यवस्थाऽन्योन्याभावान्योन्याभावस्य च अधिकरणस्वरूपस्याभावादत्यंताभावत्व निरूपि
तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबन्धित्वस्य विवक्षितत्वाद्वा नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं
तथासति सर्वेकमेवभावस्वरूपस्याणमभावस्वरूपाणां ताभ्यभावानां पूर्वद्वारादि यत्किं चिद्वृत्ति
त्वविशिष्टस्याभावात्संज्ञाभावात्मकत्वस्य सर्वसिद्धतया तादृशस्याभावस्वरूपप्रतियोग्यधिकरण
मेव हेतु अधिकरणमित्यप्रसिद्धे दुर्वारत्वात् ॥ पूर्वद्वारादिवृत्तित्वविशिष्टानां घटादिवृत्तित्वविशि
ष्टानां वाजलत्वाभावादीनामभावभावस्य विशिष्टजलत्वत्वाभावादेः केवलजलत्वत्वाभावाद्य
नतिरिक्तत्वात् तृतीये घटत्वाद्यभावो घटत्वाद्यभावत्वादित्यादौ तादृशसंबन्धेनाभावादिस्य
ध्यक्तेऽप्यतिशयेनैव रूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धिहनुसंबन्धिनिष्ठ
स्वभावहिनेऽस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्घटत्वाभावात्तद्विः ॥ प्रमाणानयेऽभावाधिकरणकाचा
वप्रतियोगिका कदाचित्भावस्याधिकरणस्वरूपानतिरिक्ततया गवादिने हेतुत्वमात्रस्य घट
त्वाभावादिनेऽस्य गवादिनेऽस्वरूपत्वात् ॥ कपिसंयोगाभावे साधेभ्यात्मत्वव्यत्यादिहेता
वव्याप्तिः ॥ श्वात्मत्वादिसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य गुणात्ता
मान्याभावत्वसमवेतसोमान्याभावत्वरूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्या
त्यासंबन्धित्वात्तादृशेति धर्मैव ॥ स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंब

३६

धिनिरुक्तहेतुसंबन्धिनिष्ठान्वयनिरूपितत्वाभावात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्
स्वपरंप्रतियोगितापरं ॥ अन्वयवृत्तिमान्ध्रमादित्यादौ जलत्वाद्यभावस्य जलत्वत्वादिनिष्ठजलत्वत्वा
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितामक्तयत्वेतादृश्याः प्रसिद्धा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितामैरास्त
नवच्छेदकं च वदित्वादिकप्रतिज्ञासंज्ञवः घटत्वान्नावो घटत्वाभावत्वादित्यादौ च घटत्वाभावत्वा
वच्छिन्नापरत्वाभावविभागवादिने हेतुनिरूपितप्रतियोगितामक्तिर्न तादृशी ॥ किंतु गवादिनिष्ठगो
त्वाद्यवच्छिन्नतथ्यप्रतियोगितामक्तिरेव तादृशी तदनवच्छेदकमेव घटत्वभावत्वमित्तिना व्याप्तिः ॥
एवं कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना कपिसंयोगाभावा
निरूपकपिसंयोगानिरूपितप्रतियोगितामक्तिर्न तादृशी ॥ किंतु गुणादिस्य सामान्याभावनिरूपण
साध्या सामान्याभावत्वावच्छिन्ना तृतीयप्रतियोगितामक्तिरेव तादृशी तदनवच्छेदकमेव कपिसंयो
गाभावत्वमित्तिना व्याप्तिः ॥ चरुतस्तस्मात्स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासं
बन्धिनिरुक्तहेतुसंबन्धिकाया प्रतियोगितास्तदनवच्छेदकं यदित्येव विवक्षणीयं ॥ अत्रान्वयवृ
त्तेऽप्रयोजनविरुद्धवृत्तित्वं ॥ तादृशी याया प्रतियोगितामैरा अणो यस्तेन समं सामानाधिक
रणमित्युक्तावसंज्ञवः वदित्वा न्ध्रमादित्यादौ सर्वेषामेव वदित्वा न्ध्रमादित्वेन न प्रत्याघवच्छि
न्नप्रतियोगितामैरा तादृश्यास्तथा यत्तादृशो वच्छेदकानुधावनः नन्वेव मपि वदित्वा न्ध्रमादि
त्यादौ वसंज्ञवः वदित्वा हेतुहानसीयत्वविशिष्टवदित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायास्तदृश्या अ

३२ बा. साध्यताय छे एक कालिक संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्ना संबंधि निरुक्त हेतु संबंधे धिकारं प्र
 तियोगिताया प्रवाप्रसिद्धत्वात् निरुक्त हेतु संबंधि नो महाकायस्य कालिक संबंधेन दत्तिमन्मात्रस्यै
 वाधारत्वात् न च कालिक संबंधावच्छिन्नता नाप्यभावप्रतियोगितेव तादृशी प्रसिद्धे तस्यां स्वावच्छे
 दक कालिक संबंधेन स्वावच्छेदक गगनत्वा प्रवच्छिन्ना संबंधित्वस्य हेतु संबंधि माहा काये सत्त्वा
 त् महाकायस्य गगनाय संबंधित्वादि निगमं कालिक संबंधेन गगनाय हेतुत्वेन तत्संबंधेनागनत्वा ध
 वच्छिन्न संबंधेनाप्रसिद्धमित्युच्यते अपि कालिक संबंधावच्छिन्न गगनाय नावप्रतियोगितामाह
 यप्रसिद्ध संभवत् किंच घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादे विवक्षिता संबंधेन घटादिसाध्य के वि
 षयिता संबंधावच्छिन्न गगनाय नावप्रतियोगितामाहाप्यपि न प्रसिद्ध संभवत् विषयितया ग
 गनादेरपि नित्यज्ञाने सत्त्वादिति। मैवं ॥ स्वावच्छेदक संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्न सप्तम्या सं
 वंधि निरुक्त हेतु संबंधि प्रतियोगिता सामान्ये साध्यता वच्छेदक संबंधावच्छिन्न सप्तम्यर्थ नि
 रुक्त्या सावच्छेदकत्वो न यान्नावस्तुमविच्छिन्न सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३३ च
 घटवान् कायपरिमितत्वादित्यादे समवायादिसंबंधावच्छिन्न घटाधनावप्रतियोगितामाहाये
 वप्रसिद्धिः एतेन घटत्वान्नावान्परत्वादित्यादावव्याप्तिः परत्वं समानाधिकरणा स्यात्ता
 भावादेष्टत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया घटत्वानावत्त्वावच्छेदकत्वात् ॥ अन्नावाधिकरण

३३

३८

काभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितया गेत्वा नावादिनिष्ठ घटत्वान्नावच्छेद
 स्य गेत्वा भावादि स्वरूपत्वेन घटत्वान्नावस्यावच्छिन्नेत्वा भावादिप्रतियोगित्वात् ॥ न त्वसिपोगिताय
 के स्वावच्छेदकता हात्म्य संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्ना संबंधित्वस्यापि हेतु संबंधि निरुक्तत्वात्
 प्राचीनं पूरणमप्यपास्ते ॥ तत्प्रतियोगिताय के घटत्वान्नावच्छेदकत्वोपि साध्यता वच्छेदक सं
 वंधावच्छिन्नताभावेनोक्त्या भाववत्त्वात् ॥ अप्येवमपि घटवच्छिन्नज्ञानत्वादित्यादे नित्यनित्या
 मकविषयिता संबंधेन साध्यतायामव्याप्तिः नाद्यत्वातिरिक्तत्वं निधामक संबंधिमात्रस्या
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्र साध्यता वच्छेदक संबंधावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात् ॥
 यदि चरत्यनियामकविषयिनादिसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि घटवत्त्वाना
 त्वाभावादेः प्रतियोगिता वच्छेदकता वच्छेदकत्वमस्येवेति भावप्रतियोगिता वच्छेदकता
 यामेव तदवच्छिन्नत्वं प्रसिद्धमित्युच्यते तथा चिदत्यनियामकविषयितादिसंबंधेन साध्यता
 यां घटवत्त्वज्ञानत्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्यनियामक संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 तत्समत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां विषयिता संबंधात् अत्र च घटत्वान्नावच्छिन्नत्वा
 त्रयाभाववत्त्वादिति चेन्न ॥ इति नियामक संबंधवत्त्वस्य नियामक संबंधस्याप्यभावप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वात् न चैवमपि ता हात्म्य संबंधेन साध्यतायां घटवत्त्वस्यादित्यादावतिव्याप्तिः म
 योक्तं ननु एवाये सैताभावपरसत्त्वेनात्यं ताभावत्वमिरूपितप्रतियोगितत्वाया एव तत्ता

४३

५

तद्विज्ञावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नानामवच्छेदकत्वेन तत्र प्रतियोगितावच्छिन्नयोर्न तादृशप्रतियोगितासामान्या तर्गताहेतुसंबन्धिनः पर्वतादेरात्माकाशादेश्वत्तदवच्छेदकसंबन्धेन तदवच्छेदकवद्विज्ञावच्छिन्नसंबन्धित्वात् । अपितु विषयित्वादि संबन्धावच्छिन्नत्ववच्छेदकत्वोत्पत्त्याभावात् सत्यान्ता आप्तिरिति वाच्यम् ॥
विशेषप्रतियोगितानामेव सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वेत्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकयत्किंचित्कदाचिन्नसंबन्धित्वमेव हेतुसंबन्धिनोपशिष्टाण्यवच्छिन्नं । अन्यथा धर्मवत्त्ववच्छेदित्येव प्रतियोगितासामान्या तर्गता तत्र च सामान्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छिन्नत्ववच्छिन्नावच्छेदकत्वोत्पत्त्याभावात् सत्यान्ता आप्तिरिति वाच्यम् ॥
विशेषप्रतियोगितानामेव सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वेत्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकयत्किंचित्कदाचिन्नसंबन्धित्वमेव हेतुसंबन्धिनोपशिष्टाण्यवच्छिन्नं । अन्यथा धर्मवत्त्ववच्छेदित्येव प्रतियोगितासामान्या तर्गता तत्र च सामान्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छिन्नत्ववच्छिन्नावच्छेदकत्वोत्पत्त्याभावात् सत्यान्ता आप्तिरिति वाच्यम् ॥
विशेषप्रतियोगितानामेव सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वेत्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकयत्किंचित्कदाचिन्नसंबन्धित्वमेव हेतुसंबन्धिनोपशिष्टाण्यवच्छिन्नं । अन्यथा धर्मवत्त्ववच्छेदित्येव प्रतियोगितासामान्या तर्गता तत्र च सामान्यावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छिन्नत्ववच्छिन्नावच्छेदकत्वोत्पत्त्याभावात् सत्यान्ता आप्तिरिति वाच्यम् ॥

[illegible]

88

भवात्॥ अतिरिक्तसामान्याभावस्य चानेति कायदित्यर्थः॥ तद्वान्नातिरिक्तसामान्याभावान्भूपगमेशं संशयविष-
याभाववदुल्लेख इति भावः॥ यद्यपि कायैस्संनवेति संशयप्रतिरूपज्ञावमिश्रयोनिसिरोधा रूपतत्त्वाभावान्तर-
विशेष्यत्वाधेयतासंबंधादुच्यते॥ भावनिश्चय एव विशेषः॥ तथापि अधिकरणे तत्तदभावात्तरनिश्चयोपि
तत्तदभावाविशेष्यकाधिकारेण प्रकारकसंशयविशेषीत्यभिप्रायः॥ यत्किंरूपवान्तरतदभावो नैति वा यु-
क्तं संशयोपि केनैव प्रकारकसंशयस्य तात्पर्यं॥ एतद्व्यापारतः विशेषाभावान्न तत्तदपस्थवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वेन निश्चितत्वे पिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वप्रकारेण संशयविषयत्वसंभवात्॥ तेनाधिक-
रणविशेषाभावानां निर्णयेन सा संशयस्य सामान्याभावस्त्वतिरिक्तत्वनयेष्यति इत्याह इति धेयं॥ शेषे-
स्मत्कृतसिद्धान्तरूपस्योः नुसंशेयं॥ अहत्यादि॥ स्वपदं हेत्वभिमतपरंकपि संयोगिएतदुक्तिर्याह त्वाव-
यसि वारणाय प्रति योगि अधिकरणेति स्वपदार्थस्य हेतोर्विशेषणं तदर्थं च प्रति योग्यनधिकरणव-
दित्ये॥ तनुतथापि च किमानधना रूपवान् अथवात्वादित्यादिना नाप्यसि साध्यकः॥ अतिः अतिनीत्याये-
न सर्वेषामेव न्यादानां हेतुसमानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगित्वान्॥ सतावान्दृष्टत्वा दित्याद्येकव-
क्तिसाध्यकः॥ अतिश्च॥ हेतुसमानाधिकरणविशिष्टसत्ताभावद्वित्याद्ये चिन्नाभावप्रतियोगित्वान् सतादिः गु-
णकर्मव्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेः भूतत्वमर्तत्वेन मयवान्मर्तत्वादित्यादावति व्याप्तिवारणाय प्रति योगि-
अधिकरणपदेन प्रति योगितावच्छेदकावच्छिन्न अधिकरणत्वस्यावश्यं विशेषणीयत्वादिति चेन्न॥ अत्र
प्रतियोगिपदस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकार्थच्छिन्नपरत्वात्॥ न चैवं पूर्वस्मादभेदः तादृ-
शप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तित्वावच्छिन्नपरत्वं चिद्वन्ति सामानाधिकरणं वन्ति सामान्यधर्मसामान्ययो-
र्याति॥ अतएव वन्ति त्वरूपेण योगोलकीयवर्गे रक्षिधर्मो व्याप्य इत्युक्तं इदानीं तु तादृशप्रतियोगि

२५

तानवच्छेदकवन्तित्वावच्छिन्नतत्तद्वन्ति नासमं तत्तद्रूपस्य सामानाधिकरण्यं वन्तित्वधर्मत्वरूपेण तत्तद्वन्ति तत्तद्वन्ति
 कोऽपि ॥ वन्तित्वरूपेणापि ॥ अयोगो लकाय वन्तित्वाद्येन धर्म इत्येव विशेषणत्वं ॥ अन्यत्सर्वपरिवर्तिनिदिष्टं भवे
 बलकाण इत्यपहो इत्यत्वा वच्छिन्नविधेयिकाद्ये इत्यत्वा वन्तित्वादि रूपेणानुमितिसर्वत्रैव स्यात् ॥ न तु कदाचित्
 पिस्वरूपतो इत्यत्वादि विधेयिकाद्ये इत्यत्वा वन्तित्वादि रूपेणानुमितिसर्वत्रैव स्यात् ॥ न तु कदाचित्
 छेदकवच्छिन्नत्वं प्येतयोरेवज्ञाने इत्यत्वा वच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्वरूपतः इत्यत्वादि विधेयकानुमित्यावपि हे
 तुः इत्यत्वा वच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव कार्यत्वावच्छेदकोत्वादिति वाच्यं ॥ तथा स
 ति इत्यत्वा वच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव कार्यत्वावच्छेदकोत्वादिति वाच्यं ॥ तथा स
 जनकाभूतस्य स्वरूपतो इत्यत्वादिज्ञानस्यापि सर्वत्र सत्त्वादिति चेन्न ॥ स्वरूपतो इत्यत्वादि विधेयकानुमितिस्य
 के धेयो इत्यत्वादि स्वरूपाया एव इत्यत्वा वच्छिन्नविधेयकानुमितिसर्वत्राभ्युपगमादेतदस्वरसेनैव वा
 न्योन्याभावगर्भलक्षणंतरसाह ॥ यत्समानाधिकरण्येति ॥ यत्तदेतत्तन्निमित्तं परं यद्वन्नभवति यदधिकरणं न भ
 वति यत्तदसाध्यं परं वन्ति मान् धर्मात्सत्तावान् इत्यत्वात् रत्यादौ यतिरेति साध्यके साध्यभूते सामान्या
 यो वत्तमाने साध्यवदन्योन्याभावमादायति वारणाय हेतुसामानाधिकरण्यमन्योन्याभावविशेषणं तच्च हेतु
 तावच्छेदकसंबंधेन यद्वत्तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसंबंधितत्रवर्तमानत्वं तेन वन्ति मान् धर्मादि साध्या धर्माव
 यथादौ वच्छिन्नमदन्योन्याभावस्य यत्तावपि नास्ति ॥ न वा इत्युपायमस्मिन् विशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्ता
 धिकरणे गुणदो इत्यत्वादि मतोऽन्योन्याभावसत्त्वेति अस्मिन् ॥ तादात्म्यादिद्वयनियामकसंबंधेन हेतु
 तावामन्याति वारणयाधिकरण्यमपरायसंबंधित्वप्रवेशः ॥ यत्तमानत्वं च विशेषणताविशेषसंबंधेन हेतु

२५

२५

साध्यप्रतियोगिकाभाववन्ति साध्याप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वात्तरावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं ॥ तेन सत्तावा
 न्न जातेरित्यादौ हेतुधिकरणे ज्ञानादौ विधेयि त्वकातिवृत्तिशेष एतावत्तावच्छिन्नसंबंधेन सत्तादिमतोऽन्योन्या
 भावस्य तावपि नास्ति ॥ यदि च वक्ष्यमाणमुक्त्या प्रति योगिभिन्नत्वे निरुक्तहेतुसंबंधिनः प्रतियोगि
 निरूपितत्वं वावर्तमानत्वस्य विशेषणमुपादयेत्तदा तु वत्तमानत्वे येन केनचित् संबंधेनैव ग्राह्यं न तु संबंधे ध
 विशेयानि वे शनीयं वन्ति मान् धर्मादि दवाद्यं ज्ञेयत्वादि साध्यादौ वच्छिन्नमदन्योन्याभावस्य
 हेतुसमानाधिकरण्यत्वात् ॥ प्रसंभववारणायान्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावाभार्थमन्योन्याभावप
 दं यथाश्रुते तु अन्यताभावस्यापि स्वावच्छिन्नभेदात्कृत्याः ॥ न्योन्याभावत्वेन दोषतादवस्थात् ॥ ननु तथापि
 वन्ति मान् धर्मादि साध्यादौ सर्वासाध्यावच्छिन्नवच्छिन्नानां चाधिनीत्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरण्यं तत्तद्वन्ति
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका न्योन्याभावप्रतियोगित्वात् ॥ तादृशस्य सत्त्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका न्यो
 न्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वा साध्यासंभवः ॥ न च निरुक्तहेतुसमानाधिकरण्यमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं य
 त्मसाध्यते न्यसंभेदादनाधिकरण्यं विवक्षितमिति वाच्यं ॥ तथापि वन्ति मान् धर्मात्सत्तावान्जातिमत्तादि
 दित्यादौ वच्छिन्नहेतुसमानाधिकरण्यतत्तदधिकरण्यवृत्तित्वविशिष्टवच्छिन्नमत्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताका न्योन्याभावस्य वच्छिन्नभेदात् ॥ न प्रतियोगिताका न्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासं
 भवतादवस्थात् ॥ अथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्यारव्यसंबंधेनावच्छेदकत्वात् ॥ न च तथापि वन्ति मान् धर्मा
 दित्यादौ सर्वासाध्यावच्छिन्नवच्छिन्नानां चाधिनीत्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरण्यमन्योन्याभावप्रतियोगिताका
 दकतापयो स्पधिकरण्यत्वा दित्यादिदुर्वरे वेति वाच्यं ॥ ज्ञात्परवदोपपत्तिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभिव

प्रतियोगिता नवछेदकतया वन्यादे रवछेदकता पर्याप्तधिकरणत्वाभावादिति चेन्न॥ सत्ता व्याप्यजातिमान्जातिम
त्वादि स्यादेषा व्याप्यत्वात्तेः॥ सत्ता सामेव सत्ता व्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसामानाधिकरणान्योन्याभावप्रतिपक्षेति
सावच्छेदकता पर्याप्तधिकरणत्वात्॥ मुण्कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्तेः॥ विशिष्टसत्तायाभ्य
पितयात्वात् विशिष्टसत्तायाः सत्तान्तितरेकान्धनसीयवन्निमान्धमादित्यादावतिव्याप्तेः॥ आस्यत्वेनोपाध
तिरिक्तपक्षस्य स्वरूपताः नवछेदकतया महानसीयवन्त्यादावपि पर्याप्तारण्यसंबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता
भूतत्वात्॥ एतेन निरुक्तहेतुसामानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यनधिक
रणमत्तसाध्यतावच्छेदकतरेव छिन्नसामानाधिकरणसिद्धिस्तत्तेनासंभवाः॥ सदेतेवन्निवृत्तेः साध्यतावच्छेदकस्य
पर्याप्त्या स्यात्सर्वे धेनसाधनसत्तानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य कदाचिदप्यसं
भवात्॥ सत्ता व्याप्यजातिमान्जातिमत्त्वादित्यादौ सत्ता सामेव सत्ता व्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसामानाधिकरण
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपि साध्यतावच्छेदकीभूतसत्ता व्याप्यजातिमत्त्वरूपेण नवछेदकत्वादि निरस्तः॥
इत्यत एव व्याप्यजातिमहान् प्रत्यक्षमवधारितत्वात् इत्यादिना जाति साध्यतावच्छेदकस्य त्वेव्याप्त्योर्दुर्वीरत्वात्॥ साध्यताव
च्छेदकीभूततां सत्ता सामेव पृथिवीत्वजलत्वादिरूपाणां इत्यत एव व्याप्यजातीनां जातिनीत्यायेन साधनसामानाधिक
रणपृथिवीप्रत्यक्षमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वात्॥ मुण्कर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावा
नान्जातेरित्यादावतिव्याप्तेः॥ सत्तात्वस्य पर्याप्त्या स्यात्संबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वा
भूततया साध्यतावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वस्यापितयात्वात् विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वानतिरिक्तत्वा
त् महानसीयत्वविशिष्टवन्निमान्धमादित्यादावतिव्याप्तेः॥ वन्निमत्वस्य पर्याप्त्या स्यात्संबंधेन ता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वान्यतया साध्यतावच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्टवन्निमत्वापि॥